

İSLAM VE YORUM VIII

I. CİLT

Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-6132-39-9

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

İslam ve Yorum VIII

I. Cilt

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR

Arş. Gör. Yusuf Fuat ÜNAL

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

44280 Kampüs / MALATYA

Telefon: (0422) 377 49 97

e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Kapak

Halil YILMAZ

İç Tasarım

Ensar Grafik Bölümü

Baskı- Cilt

Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi

İkitelli Osb Mah Atatürk Bulv.

Haseyad 1.Ksm No: 60/3-C Başakşehir

Sertifika No: 51796

1. Basım

Aralık 2024

"Yazıların yasal sorumluluğu yazarlarına aittir."

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

İSLAM VE YORUM VIII

I. CİLT

Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	9
SUNUŞ	11
İTHÂF	13
EDİTÖRLER ÖN SÖZÜ	15

KUR'ÂN VE TEFSİR ARAŞTIRMALARINDA KUDÜS

KUR'ÂN IŞIĞINDA MESCİD-İ AKSÂ'NIN YERİ MESELESİ	21
Mustafa ÖZYİĞİT	
FETHİ ŞİKAKÎ'NİN İSRA SURESİNİN TEFSİRİNİN TEFSİR GELENEĞİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ	35
Muhittin AY	
THE CONCEPT OF JERUSALEM ON THE INDONESIAN EXEGESIS: THE STUDY OF TAFSİR AL-IBRİZ, TAFSİR AL-AZHAR AND TAFSİR AL-MİSBAH	49
Didik Andriawan	
صراع العرق والدين على الأرض المقدسة ومستقبله من خلال القرآن الكريم أ.د. صالح عسكر	67
الأحق بأرض فلسطين من منظور القرآن الكريم	83
Abdullah SAVAS	
الإسراء إلى المسجد الأقصى في تفاسير القرآن	97
Muhammed Nur Yusuf	
دلالة الجذر (قدس) في القرآن الكريم	111
أ.م.د. زيرفان قاسم أحمد البرواري	
المسجد الأقصى في ضوء القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة وسير أهل الكتاب والمسلمين فيه عزيزة ارمولي (دكتوراة)	123
القدس والمسجد الأقصى في القرآن الكريم والأحاديث النبوية	147
Lokman Muhsin Yusuf	147
جهاد الرباط في أكناف بيت المقدس-غزة نموذجاً	163
Dr. Muhammed RAŞİDELÖMER (Dr. Öğr. Üyesi).....	163
مستقبل الصراع الإسلامي اليهودي في القدس المحتلة من خلال النصوص الشرعية	177
أ.د. كريمة بولخراس، جامعة وهران 1. الجزائر	
أ.د. خيرة سرير حاج، جامعة وهران 1. الجزائر	

HADİS ARAŞTIRMALARINDA KUDÜS

HADİS KAYNAKLARINA GÖRE MESCİDU'L-AKSÂ'NIN YERİ VE HANGİ MESCİD OLDUĞU MESELESİ.....	193
Ahmet ÖZDEMİR	
HADİS İLMİNDE FEZÂİLÜ BEYTİ'L-MAKDİS LİTERATÜRÜ	213
Rıdvan KALAÇ	
KUDÜS VE İSTANBUL HAKKINDAKİ İKİ SAHÎHAYN HADİSİNİN METİN TENKİDİ VE TAHLİLİ	253
Mehmet Ali Çalgan	
KUDÜS'TE SON SAVAŞ HADİS RİVÂİYETLERİ VE YAHUDİ APOKALİPTİSİZMİNDE SON SAVAŞIN İZİNİ SÜRMEK -Karşılaştırmalı Bir Araştırma-	269
Davut TEKİN	
İMÂMÎ ŞİÎ TELAKKİDE MESCİD-İ AKSÂ -Fazileti ve Mahiyeti-	299
Yusuf OKTAN	
MESCİD-İ AKSÂ İLE İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALAR VE MESCİD-İ AKSÂ VE ÇEVRESİNİN BEREKETLİ KILINMASI	313
Mustafa KARABACAK	
MEVZUÂT LİTERATÜRÜNDE MESCİD-İ AKSÂ VE KUDÜS.....	327
İbrahim KUTLUAY	
BARIŞ VE HUZURUN KAYNAĞI OLARAK MESCİD-İ AKSA	347
Abdulahkim AY	
دراسة الروايات الواردة في فضل الصلاة في المسجد الأقصى وحكم زيارته في الوقت الراهن	367
Doç. Dr. Abdulaziz MUHAMMED	

FIKİH ARAŞTIRMALARINDA KUDÜS

SELAHADDİN'NİN CİHAD FELSEFESİ:	
KUDÜS FÂTİHİ'NİN FIKHÎ VE AHLAKÎ İLKELERİ.....	385
Kazim YUSUFOĞLU	385
الأحكام الفقهية المتعلقة بالمسجد الأقصى في باب العبادات	403
Amer ALDERSHEWI (Dr. Öğr. Üyesi)	
FUKAHÂNIN DÂRÜLİSLÂM, DÂRÜSSULH VE DÂRÜLHARP YORUMLARI ÇERÇEVESİNDE GÜNÜMÜZDE KUDÜS'ÜN YERİ VE FIKHÎ AÇIDAN SORUMLULUKLAR.....	417
Hasan DEMİR	
KUDÜSLÜ FAKİH İBNÜ'L-MİBRED'İN “ <i>Ğayetü's-sûl ila 'ilmi'l-usûl</i> ” ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	439
Tacettin ÇETİNTÜRK	

مشروعية إقامة السلام الدائم مع إسرائيل في الفقه الإسلامي	457
د. أسامة عبد الكريم العثمان	
SÛFÎ GELENEĞE YÖNELİK MÛSİKÎ VE RAKS ELEŞTİRİLERİ:	
İBN KUDÂME EL-MAKDÎSÎ BAĞLAMINDA	479
Ömer TOZAL	479

ORYANTALİST ARAŞTIRMALARINDA KUDÛS

ABRAHAM GEİGER VE RUDİ PARET'İN KIBLENİN MESCİD-İ	
AKSADAN MESCİD-İ HARAM'A DÖNÜŞTÜRÜLMESİ HAKKINDAKİ	
İDDİALARINA CEVAPLAR	491
Ali ACAR	
KUDÛS'TEN MESCİD-İ HARÂM'A KIBLENİN DEĞİŞİMİNE	
ORYANTALİST BAKIŞ: EDWARD SELL ÖRNEĞİ	505
Selman TOZAR	

TAKDİM

Üniversitemizin ev sahipliğinde İlahiyat Fakültemiz tarafından düzenlenen “Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs” temalı Uluslararası İslam ve Yorum VIII Sempozyumu’nun temel amacı, Müslümanların birlik ve beraberliği için yeniden düşünmek, insanlığın vicdanına seslenmek ve çözüm yolları aramaktır. Üniversiteler olarak bizlerin en önemli görevlerinden biri, krizleri derinlemesine analiz etmek, çözüm önerileri geliştirmek ve bu önerileri topluma sunmaktır.

1948’de İsrail devletinin kuruluşuyla birlikte Filistin’de günümüze kadar süregelen insani krizler, sadece Gazzelileri değil, bütün Müslümanları derinden sarsmaktadır. Son dönemde Filistin’de yaşanan insanlık krizi de bizlere büyük sorumluluklar yüklemektedir. Gazze, artık sadece bölgesel bir sorun değil, insanlığın ortak bir yarası haline gelmiştir. Binlerce insanın öldürülmesi, milyonlarca insanın göç etmek zorunda kalması, çocukların ve sivillerin şiddetin kurbanı olması, evrensel insani değerlerin de tehlike altında olduğunu bizlere göstermektedir.

Gazze’de yaşanan insani dram, sadece siyasi ya da askeri bir sorun değil aynı zamanda toplumsal, ekonomik, ahlaki ve dini bir meseledir. Savaşların yıktığı şehirlerde yeniden hayat bulmak, yaraları sar-mak ve adaleti tesis etmek için hepimize büyük görevler düşmektedir. İslam medeniyeti, tarih boyunca yardımlaşmanın, birliğin ve mazlum-lara el uzatmanın en güzel örneklerini sergilemiştir. Medeniyetimizin mazlum coğrafyalara el uzatma sorumluluğu, bugün de ülkemiz tara-fından başarıyla yerine getirilmektedir. Ancak bundan sonraki süreçte de sorumluluklarımız artarak devam edecektir.

Bu sempozyum, Gazze’de ve Ortadoğu’da yaşanan trajedileri daha iyi anlamak, bu sorunlara yönelik bilimsel ve insani çözüm yolları üretmek adına önemli bir platform sunmaktadır. Bu vesileyle sunulan tebliğlerin, sadece akademik birer çalışma değil, aynı zamanda insani

bir sorumluluğun da yansıması olacağını düşünüyorum. Bu ve benzeri bilimsel çalışmalar, Gazze ve Ortadoğu'daki insani krizler üzerine yeni ufuklar açacak, toplumsal bir farkındalık oluşturacaktır. Bu nedenle elde edilecek bilgi ve tecrübelerin, hem ülkemize hem de İslam dünyasına önemli katkılar sağlayacağına inanıyorum.

Bu vesileyle, başta İlahiyat Fakültemiz ve paydaşları olmak üzere "Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs" temalı Uluslararası İslam ve Yorum VIII Sempozyumu'nun düzenlenmesinde emeği geçen herkese, tebliğleriyle katkıda bulunan tüm akademisyenlere, yurt içi ve yurt dışından katılım gösteren değerli misafirlere ve bu önemli çalışmanın kitap halinde yayınlanmasına katkı sunan herkese en içten teşekkürlerimi sunuyorum, hayırlara vesile olmasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. Nusret AKPOLAT
İnönü Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

İnönü Üniversitesi Rektörlüğü himayesinde İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen ve bir gelenek haline gelen İslâm ve Yorum Sempozyum serilerinde her yıl farklı bir tema belirlenerek bu tema derinlikli bir şekilde ele alınıp işlenmektedir. Uluslararası kitap olarak neşredilen ve İlahiyat Fakültesi web sayfasında dijital olarak da yayınlanan İslâm ve Yorum Sempozyum serilerinde 2017 yılında “Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar”, 2018 yılında “21. Asırda İslam Dünyasının Görünümü”, 2019 yılında “Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına: Din, Bilim ve Medeniyet”, 2020 yılında “Din ve Dindarlık”, 2021 yılında “Dijitalleşme ve Din”, 2022 yılında “Dünden Yarına Teo-Politik Boyutlarıyla Göç”, 2023 yılında ise “Cumhuriyetin 100. Yılında Din ve Hayat” temaları fikri, felsefi ve teorik boyutlarıyla ele alınıp incelenmiştir.

Bu yıl sekizincisini düzenlediğimiz İslam ve Yorum Sempozyumu’nun teması ise “Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs” olarak belirlenmiştir. Sempozyum yurt içinden ve yurt dışından katılan bilim insanlarının katkılarıyla zengin bir içeriğe ulaşmıştır. Sunulan tebliğlerde dinî, siyasî ve kültürel boyutlarıyla Kudüs konusu derinlemesine incelenmiş, geleceğe yönelik vizyonlar keşfedilmeye çalışılmış ve Filistin sorununa ilişkin çözüm önerileri kamuoyu ile paylaşılmıştır.

7 Ekim 2023’ten bu güne, bir yılı aşkın bir zaman diliminde terör devleti, kâtil ve soykırımcı İsrail tarafından 50 binden fazla mazlum Filistili/Gazzeli hunharca katledildi. Katledilenlerin %70’ini kadın ve çocuklar oluşturuyor. 70 binden fazla yaralı var; 2 milyondan fazla evsiz, aç ve susuz ortaya çıktı. Başta İsmail HENİYE ve Yahya SİNVAR olmak üzere HAMAS liderleri birer birer hunharca katledildi... Maa-lesef bu hazin tablonun bile uyandıramadığı, sayıları 2 milyara ulaşan bir ümmetin mensuplarıyız. İslam dünyası olarak bu trajediyi yaşamamızın temel nedeni malum olduğu üzere Âl-i İmrân Sûresi’nin 103. âyetindeki “Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın ve bölünüp parçalanmayın” buyruğunu terk etmiş olmamızdır.

Ancak 7 Ekim 2023'te başlayan Aksa Tufanı'nın, bütün olumsuz gelişmelere rağmen, Müslümanlar için İslâm medeniyetinin yeniden canlanmasının kaldırıcı, İslâmî hareketin arkasındaki zihniyet, ruh, irâde ve felsefenin takip edileceği güçlü bir cihad pratiği, Haçlı-Siyonist ittifakının oluşturduğu dünya düzenine karşı Müslümanların uyanışı için esin kaynağı bir anahtar rolü oynadığı da rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

İslam ve Yorum Sempozyum serisi bize tarihsel süreç hakkında bugünü anlayabileceğimiz kadar yeterli bir zemin inşa etmiştir. Bu yıl yurt içinden 65, yurt dışından 74, toplam 139 bilim insanının katkı sunduğu İslâm ve Yorum VIII'de İslam Öncesi Dönemde Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Semavi Dinlerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Dinî Bilincin Gelişmesinde Sembol Olarak Kudüs ve Mescid-i Aksa, İlim, Sanat ve Edebiyatta Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Eğitim Perspektifinden Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Kudüs Meselesinde İslâm Dünyasının Duruşu, Dünyada Filistin Direnişinin Dinî, Sosyolojik, Teolojik ve Politik Temelleri, 7 Ekim Gazze Direnişi Ekseninde Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Gazze Direnişinin Dinî Referansları, Başlangıçtan Günümüze Filistin Direnişinin Sembol İsimleri, Siyonizm'in Akademik ve Kültürel Boyutları, Siyonizm'in Dinî Referansları, Uluslararası Hukuk ve Gazze Direnişi gibi Sempozyum Düzenleme Kurulu tarafından belirlenen birbirinden önemli konu başlıkları çerçevesinde Kudüs ve Mescid-i Aksa meselesi enine boyuna, bütün yönleriyle ele alınmış, tartışılmış ve ortaya çıkan sonuçlar elinizdeki eserlerle ilim dünyası ve kamuoyu ile paylaşılmış bulunmaktadır.

Bu vesile ile katkı sunan değerli bilim insanlarına ve bu eserin hazırlanması sürecinde emek veren fakültemiz akademik personeline teşekkürlerimi arz ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
İlahiyat Fakültesi Dekanı
Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

İTHÂF

Bu çalışma İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmesi insanlık ve hukuk dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur. Bu nedenle İsrail savaş ve soykırım suçlarından yargılanmalıdır.

EDİTÖRLER ÖN SÖZÜ

İnsanlık tarihinin en eski ibadet merkezlerinden biri olan Mescid-i Aksâ'ya ev sahipliği yapan Kudüs, üç semavî dinin de kutsal saydığı müstesna bir şehirdir. Kurân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in İsrâ mucizesine şahitlik eden bu mescidin etrafının mübarek kılındığının söylenmesi risâletin ilk yıllarından itibaren Müslümanların bu bölgeye ayrı bir önem vermesine neden olmuştur. Allah Resûlü'nün, namaz kılarken bir süreliğine Mescid-i Aksâ'ya doğru yönelmesi ve ziyaret edilmesi tavsiye edilen üç kutsal mekândan biri olarak buraya dikkat çekmesi, Kudüs'ün İslam dünyasındaki saygın konumunu daha da pekiştirmiştir. Bunun sonucunda Kudüs'ün Hz. Ömer döneminde fethinin ardından birçok sahâbî ve tâbiîn şehri ziyaret etmiş, bir kısmı buraya yerleşmiş, bu bölge İslâm dünyasındaki önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Kudüs'ün fethinin ardından bu kutsal şehir, diğer din mensupları tarafından da ele geçirilmek istenmiş ve tarih boyunca çeşitli mücadelelere sahne olmuştur. Ancak, müslümanların fethiyle birlikte -fetret dönemi olarak nitelendirilebilecek kısa bir süreç haricinde- Kudüs, uzun yüzyıllar boyunca müslüman idaresinde kalmış ve farklı dinlere mensup toplulukların barış ve huzur içinde yaşadığı bir şehir olarak anılagelmiştir. Ne var ki, 1948 olaylarının ardından bu durum olumsuz bir değişime uğramış, Siyonist hareketlerin istilacı politikaları bölgeyi kaos ve anlaşılmazlıkların merkezine dönmüştür.

2023 yılının sonuna doğru gelindiğinde, Siyonist hareketin Kudüs ve çevresinde sürdürdüğü baskı ve zulüm kesintisiz bir biçimde artmış; bir yıl içinde on binlerce Gazzeli şehid edilmiş, iki milyonu aşkın insan ise yerlerinden edilmiştir. Yaşanan tüm bu sorunlara rağmen küresel ölçekte etkin güce sahip aktörlerin sessizliği, yaşanan acı ve adaletsizlikleri daha da derinleştirmektedir. Böylesi bir dönemde yapılan bu çalışma akademisyenlerin Kudüs meselesine nasıl katkıda bulunabileceğine ilişkin bir arayışın mütevazı bir ürünüdür.

İslam ve Yorum Kitap Serisi'nin sekizinci setini oluşturan ve "Dinî, Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Kudüs" başlığını taşıyan bu yılki yayı-nımız, üç cilt halinde okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Elinizde bulunan birinci ciltte, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Tarih gibi farklı disiplin-lerinde uzman akademisyenler tarafından kaleme alınmış bilimsel araştırmalara yer verilmiştir.

Kitabımızın "Kur'ân ve Tefsir Araştırmalarında Kudüs" başlık-lı ilk bölümünde toplam 11 çalışma yer almaktadır. Bu bölümün ilk çalışması, Mustafa Özyiğit'in "Kur'ân Işığında Mescid-i Aksâ'nın Yeri Meselesi" adlı metnidir. Bunun ardından Dr. Muhittin Ay, "Fethi Şi-kakî'nin İsra Suresinin Tefsirinin Tefsir Geleneği Üzerinden Değerlen-dirilmesi" başlıklı incelemesiyle modern tefsir yaklaşımlarını klasik gelenekle karşılaştırmaktadır. Daha sonra Dr. Didik Andriawan, "The Concept Of Jerusalem On The Indonesian Exegesis: The Study Of Taf-sir Al-Ibriz, Tafsir Al-Azhar And Tafsir Al-Misbah" (Endonezya Tefsir Geleneğinde Kudüs Kavramı: Tafsir Al-İbriz, Tafsir Al-Azhar Ve Tafsir Al-Misbah Üzerine Bir İnceleme) isimli İngilizce çalışmasında Endo-nezya tefsir birikiminin Kudüs merkezli yorumlarını mukayeseli bir perspektifle ortaya koymaktadır. Bu bölümde, Prof. Dr. Salah Askar ise "صراع العرق والدين على الأرض المقدسة ومستقبله من خلال القرآن الكريم" (Kutsal Toprak-lar Üzerindeki Etnik ve Dini Çatışma ile Bunun Geleceği) adlı çalışma-sında Kur'ân'dan hareketle toplumsal çatışmaların tarihsel dinamik-lerini inceler. Dr. Abdullah Savas'ın "الأحق بأرض فلسطين من منظور القرآن الكريم" (Kur'ân Perspektifinden Filistin Toprağına En Layık Olan Kimdir?) ça-lışması da birinci bölümdeki bir diğer önemli çalışmadır. Bu çalışman-ın devamında Dr. Muhammed Nur Yusuf, "الإسراء إلى المسجد الأقصى في تفاسير" (Kur'ân Tefsirlerinde İsrâ ve Mescid-İ Aksâ) adlı çalışmasıyla İsrâ mucizesinin tefsir literatüründeki yansımalarını konu edinmiştir. Bu bölümde ayrıca Dr. Zeravan Qasim Ahmed Al Barwary'in, "دلالة الجذر" (Kur'ân-ı Kerim'de 'KDS' Kökünün Anlam Alanı); Dr. Aziza ARMOULI'nin "المسجد الأقصى في ضوء القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة" (Mescid-i Aksâ'nın Kur'ân-ı Kerim, Hadis-İ Şe-rifler, Ehli Kitabın ve Müslümanların Tutumları Işığında Değerlendi-rilmesi); Dr. Lokman Muhsin Yusuf'un "القدس والمسجد الأقصى في القرآن الكريم" (Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ); Dr. Muhammed Raşid El Ömer, "جهاد الرباط في أكناف بيت المقدس-غزة" (Beytülmakdis Çevresinde Ribat Cihadı – Gazze Örneği) başlıklı

çalışmasıyla; Prof. Dr. Karima Boulakhraş, in “مستقبل الصراع الإسلامي اليهودي” (İşgal Altındaki Kudüs'te İslâmî-Yahudî Çatışmasının Geleceği – Şer'î Naslar Perspektifi) isimli çalışmaları yer almaktadır.

Kitabımızın “Hadis Araştırmalarında Kudüs” başlıklı ikinci bölümünde ise toplam 9 çalışmada Kudüsle ilgili bazı meselelere hadis disiplini zaviyesinden bakılmıştır. Bu bölümde ilk sırada Doç. Dr. Ahmet Özdemir'in, “Hadis Kaynaklarına Göre Mescidu'l-Aksâ'nın Yeri ve Hangi Mescid Olduğu Meselesi” adlı çalışması vardır. Bu çalışmanın ardından Doç. Dr. Rıdvan Kalaç, “Hadis İlminde Fezâilü Beyti'l-Makdis Literatürü” adlı çalışmasında, Beytülmakdis'in faziletine dair rivayetlerin gelişim seyri hakkında bilgi vermektedir. Bu bölümdeki üçüncü çalışma ise Doç. Dr. Mehmet Ali Çalgan'a ait “Kudüs ve İstanbul Hakkındaki İki Sahîhayn Hadisinin Metin Tenkidi ve Tahlili” adlı çalışmasıdır. Çalgan'ın çalışmasının devamında yer alan Davut Tekin'in, “Kudüs'te Son Savaş Hadis Rivâyetleri ve Yahudi Apokaliptisizmde Son Savaşın İzini Sürmek -Karşılaştırmalı Bir Araştırma-” çalışmasında ise disiplinlerarası bir bakışla bazı rivayetler incelenmiştir. Bu cildin ikinci bölümünde yer alan bir diğer önemli çalışma ise Doç. Dr. Yusuf Oktan'a aittir. Oktan “İmâmî Şîî Telakkide Mescid-i Aksâ -Fazileti ve Mahiyeti-” ile ilgili çalışmasında Şîî anlayışının Kudüs algısına dair önemli ipuçları vermektedir. İkinci bölümde yer alan diğer çalışmalar ise Doç. Dr. Mustafa Karabacak'ın “Mescid-i Aksâ İle İlgili Bazı Mülâhazalar ve Mescid-i Aksâ ve Çevresinin Bereketli Kılınması”; Prof. Dr. İbrahim Kutluay'ın, “Mevzûât Literatüründe Mescid-i Aksâ ve Kudüs”; Dr. Abdulhakim Ay'ın “Barış ve Huzurun Kaynağı Olarak Mescid-i Aksâ” adlı çalışması ile Doç. Dr. Abdulaziz Muhammed'in, “دراسة الروايات” (Mescid-İ Aksâ'da Namazın Faziletine İlişkin Rivayetlerin ve Günümüzde Orayı Ziyaret Etmenin Hükmünün İncelenmesi) isimli çalışmasıdır.

Bu cildin “Fıkıh Araştırmalarında Kudüs” adını taşıyan üçüncü bölümünde ise toplam 6 çalışma vardır. Bu bölümde ilk sırada Dr. Kazim Yusifoğlu'nun “Selahaddîn'nin Cihad Felsefesi: Kudüs Fâtihî'nin Fıkıhî ve Ahlakî İlkeleri” adlı çalışması yer almaktadır. Yusifoğlu, çalışmasında Kudüs tarihindeki en önemli şahsiyetlerden biri olan Selahaddin Eyyûbî'nin şahsiyetini, fıkıhî yaklaşımını ve değerler sistemini günümüz okuruna taşır. Bu çalışmanın ardından Dr. Amer

Aldershewi'nin, "الأحكام الفقهية المتعلقة بالمسجد الأقصى في باب العبادات" (İbadetler Bağlamında Mescid-İ Aksâ'ya İlişkin Fıkhî Hükümler) isimli çalışması yer almaktadır. Bu bölümde Dr. Hasan Demir tarafından kaleme alınan, "Fukahânın Dârüislâm, Dârüssulh ve Dârülharp Yorumları Çerçevesinde Günümüzde Kudüs'ün Yeri ve Fıkhî Açıdan Sorumluluklar" çalışmada günümüze de yansımaları olan bir konuya odaklanılır. Bu bölümde dördüncü sırada Dr. Tacettin Çetintürk'ün "Kudüslü Fakih İbnü'l-Mibred'in 'Ğayetü's-Sûl ila 'İlmi'l-Usûl' Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme" çalışması yer almaktadır. Bu bölümde ayrıca Dr. Osama Abdul Karim Al Othman'ın "مشروعية إقامة السلام الدائم مع إسرائيل في الفقه الإسلامي" (İsrail ile Kalıcı Barış Tesis Etmenin İslam Fıkhındaki Meşruiyeti) isimli çalışması ile Dr. Ömer Tozar'ın, "Sûfî Geleneğe Yönelik Mûsikî Ve Raks Eleştirileri: İbn Kudâme El-Makdisî Bağlamında" isimli çalışması yer almaktadır.

Bu cildin son bölümünde ise "Oryantalist Araştırmalarda Kudüs" incelenmiş olur toplam iki çalışma yer almaktadır. Bunlardan ilki Dr. Ali Acar tarafından kaleme alınmış olup "Abraham Geiger Ve Rudi Paret'in Kiblenin Mescid-İ Aksadan Mescid-İ Haram'a Dönüştürülmesi Hakkındaki İddialarına Cevaplar" ismini taşımaktadır. Bu bölümde Kudüs meselesine Oryantalist bakış açısının gösteren bir diğer çalışma ise Selman Tozar'a aittir. Tozar'ın çalışması ise "Kudüs'ten Mescid-İ Harâm'a Kiblenin Değişimine Oryantalist Bakış: Edward Sell Örneği" ismini taşımaktadır.

Toplam dört bölümden oluşan bu cildin hazırlanmasına katkı sağlayan tüm akademisyenlere teşekkürlerimizi sunarız. Bu vesileyle, Kudüs hakkında mütevazı bir farkındalık oluşturma niyetiyle hazırladığımız bu çalışmanın Kudüs meselesinin çözümüne yönelik çabalara cüzi de olsa bir katkı sunmasını Yüce Mevlâ'dan niyaz ederiz.

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Demir

Arş. Gör. Yusuf Fuat Ünal

KUDÜS'TE SON SAVAŞ HADİS RİVÂYETLERİ VE YAHUDİ APOKALİPTİSİZMİNDE SON SAVAŞIN İZİNİ SÜRMEK -KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA-

Davut Tekin

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Öğrencisi
ORCID ID: 0000-0002-6818-7815
davuttekin65@gmail.com

Giriş

İnşa edildiği günden bugüne dünyanın tartışmasız en önemli şehri olan, kutsal dinlerin dilinde barış yurdu olarak isimlendirilen ve günümüzde, her beş kişiden üçünün zihninde ve gönlünde kutsal bir şehir olarak telakki edilen şehrin adıdır Kudüs. Kelimenin içinde barındırdığı 'kudsiyet' vasfının dayandığı argümanlar üç kutsal dinin metinlerinde mevcuttur. Kudüs'ün bu özelliği edinmesindeki etkenlere baktığımızda Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah'ın¹ Tora (Tevrat) bölümünde adı bir defa *Şalem* diye geçmektedir.² Yahudilikte kutsal toprakların merkezi ve Tanrı'nın şehri olarak adlandırılan Kudüs, dünyanın yaratılmaya başlandığı yerdir. Yaratılışa burada bulunan 'Odak Taşı'ndan (*Even Şetiya*) başlanmış, Hz. İbrahim oğlu Hz. İshak'ı burada kurban etmek için getirmiş,³ Hz. Davud'a burada mescid inşa etmesi

1 Yahudilikte kutsal kitabın adı TaNaKH'dır. Bu isimlendirmede büyük harfle yazılan T harfi Tora (Tevrat), N harfi Neviim, K harfi ise Ketuvim adlı bölümlere işaret etmektedir. K harfi İbranicede ortada ve sonda geldiğinde ses yumuşamasına uğrayıp 'h' olarak okunmaktadır. Tora 5 kitaptan, Neviim 8 kitaptan Ketuvim ise 11 kitaptan meydana gelmiştir. Fuat Aydın, *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2018), 98; Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 139-141. Bizler de bundan böyle bu kitaba atıf yaptığımızda kitabın adı TaNaH'ı değil de bölüm, kitap ve geçtiği cümlelerin numaralarını yazacağız.

2 *Tora ve Aftara*, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın Aş., 2019); *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001) 'Yaratılış' (Bereşit), 14:18.

3 Hz. İbrahim'in hangi çocuğunu kurban adadığına dair İslamî ve Yahudi gelenekte bir ihtilaf bulunmaktadır. İslamî geleneğe göre kurban edilen çocuk İsmail iken Yahudi gelenekte ise bu çocuk İshak'tır. Her iki geleneğin metinleri arasında yapılan akademik araştırmalar için bkz., Abdullah Aydemir, "Kurbanlık Hz. İsmail mi, İshak mı", *Diyanet İlmî Dergi* 8/5 (1974), 259-264; Ömer Pakişi, "Kutsal Metinlerde İsmail ve İshak", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 75-94.

vahyedilmiş ve Hz. Süleyman mâbedi buraya inşa etmiştir.⁴ Tanah'ın Neviim ve Ketuvim bölümlerinde adalet yurdu,⁵ mü'minlerin şehri, barışın şehri, doğruluğun şehri,⁶ Tanrı'nın şehri⁷ ve mukaddes şehir⁸ gibi üstün ve övgü dolu sıfatlarla nitelenmiştir. Yahudiliğe göre, Kudüs'ün bir diğer özelliği de ahir zamanda ve öte dünyada bütün insanlığın buluşacağı mekân olmasıdır. Tanrı'nın tahtının bulunduğu Kudüs'te bütün insanlık, bir araya gelecek ve ilahi yargılama burada gerçekleşecektir.⁹ Yahudi din adamları Kudüs'ü dünyanın merkezi olarak nitelendirmiş, Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın Kudüs'ten alındığını belirtmiş, bununla da insanın aslî özünün Kudüs olduğunu ifade etmişlerdir. Yahudi inancının merkezinde olan Kudüs, affın ve mağfi-retin sağanak sağanak yağdığı hesap terazisinin kurulup haksızlıkların hakka dönüşeceği bir şehirdir.¹⁰

İslamî gelenekte Müslümanların ilk kiblesi olmasının yanı sıra, isrâ ve mi'râc mucizelerine şahitlik eden Kudüs'ün adı Kur'an-ı Kerim'de doğrudan geçmez, ancak çevresi mübarek kılınan bir şehir olduğu bildirilmiş,¹¹ bulunduğu bölgeye 'mukaddes toprak', denilmiş,¹² iyi ve güzel bir yer¹³ olarak nitelendirilmiştir.¹⁴ Mescid-i Aksâ ve Kudüs ile ilgili bilgilerin yoğun olduğu metinler ise hadis rivâyetleridir. Hadis rivâyetlerinde Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'den sonra ziyaret edilmesi gereken bir mescid olduğu belirtilmiştir.¹⁵ Yine bazı hadis rivâyetlerinde Hz. Peygamber'in burada na-

4 Eldar Hasanoğlu - Nuh Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 20-21.

5 Neviim, 'Yeremya' (Yirmiyahu), 31:23.

6 Neviim, 'İşaya' (Yeşaya' yahu), 1:26.

7 Ketuvim, 'Mezmurlar' (Tehilim), 46:4. Tanrı'nın adı bu şehre kopmayacak bir şekilde bağlanmış-tır. Neviim, 'II. Krallar' (I-II Melahim), 21:4-7.

8 Ketuvim, 'Nehemya', 11:18.

9 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 21.

10 Avraham Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period, 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai ben-Shammai (Jerusalem: Yad ben Zvi Institute, 1996), 295-310.

11 İsrâ 17/1.

12 el-Mâide 5/21.

13 Yûnus 10/93.

14 Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayın-ları, 2002), 26/323-327.

15 el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih*, thk. 'Izzuddîn Dali vd. (Beyrut: Mües-sesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), "Tatavvu", 14 (No: 1132) ; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc *Sahih*, thk. Yâsir Hasen vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016), "Hacc", 95; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Kâmil Karabelli (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 2009), "Menâsik", 95 (No: 2033); İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvut vd.

maz kılmayı tavsiye ettiği de ifade edilmektedir.¹⁶ Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra on altı veya on yedi ay boyunca Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksâ'ya doğru yönelerek namaz kıldığını hadis rivâyetlerinden okumaktayız.¹⁷ Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in bir gece yarısı Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götürülmesi diye tarif edilen İsrâ olayı da bu şehrin Müslüman zihin dünyasında ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir.¹⁸

Kudüs'ün her iki dinî gelenekteki yansımaları elbette bununla sınırlı değildir. Ancak çalışmamızın sınırlarını aşmamak için şimdi Kudüs'ün kısa bir tarihinden bahsedip asıl mevzumuz olan son savaşın tezahürleri üzerinde durmak istiyoruz.

1. Kudüs Tarihi

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki Kudüs, coğrafi konumu itibarıyla doğudan batıya, kuzeyden güneye dünyanın merkezinde yer alan ve tarihi boyunca hem dinî hem de stratejik açıdan yerkürenin en önemli noktalarından biri olmuştur. Bu önemini tarihi boyunca da üstlenen Kudüs'ün eski çağlardan çok daha önce dönemin şartlarına uygun olarak geliştiğini ve yerleşik düzeni olan bir şehir olduğunu ifade edebiliriz.¹⁹ Şehrin eski çağlarda adının geçtiği en eski belge milattan önce XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. Bu belgelere göre şehrin adı yerel bir ilaha nispetle Urişalim (Urişalam) olarak geçmektedir.²⁰

Kelimenin etimolojine yönelik iz sürdüğümüzde Urişalim kelimesinin daha sonra İbranicede Yerusalayim (Yeruşalem) kelimesine dönüştüğünü müşahade etmekteyiz. İlk kurucularının Âmalikalılar

(Dimaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009), "İkâmetu's-salât", 196 (No: 1409); Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/388 (No: 781).

16 Ebû Dâvud, "Salât" 14 (No: 457); İbn Mâce, "İkâmetu's-salât", 196 (No: 1408); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001) 45/597 (No: 27626); Ancak hadisin isnadında bulunan Ziyâd b. Ebî Sevede cerh edildiğinden Zehebî bu rivâyetin münker olduğunu ifade etmiştir. ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Mizanü'l İ'tidal fî Nakdi'r Rical*, thk. Ali Muhammed Mu'avvid - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiye, 2008), 3/131-132.

17 Buhârî, "Salât", 31 (No: 390); Müslim, "Mesâcid 11-12.

18 Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268-271; Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/132-135.

19 Frantz Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/952-964.

20 Buhl, "Kudüs", 6/952; Harman, "Kudüs", 26/323; Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 47.

olduğunu ifade eden İslam tarihçilerine²¹ istinaden tarih sahnesine ilk defa Erken Bronz çağında bazı Ken'an şehirleri ile beraber çıkmıştır.²² Geç Bronz çağında (M.Ö. 15. Yüzyıl civarı) Filistin'e gelen Hurriler'in bazı yapılar inşa ettiğini ifade eden akademik araştırmalar bulunmaktadır.²³ Bu araştırmalardan uzun uzadıya bahsetmekten ziyade Yahudi gelenekteki ve tarihindeki öneminden bahsetmenin konumuz için daha ehemmiyetli olduğunu düşünmekteyiz.

Tanah'ın Tora (Tevrat) bölümünde Şalem olarak geçmekte²⁴ olan şehrin neresi olduğuna dair Yahudi müfessirlerce yapılan yoruma göre burası Kudüs'tür.²⁵ Yine Tevrat'ta Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek için götürdüğü beldenin Moriya beldesi (*el-Erets ha-Moriya*) olduğu ifade edilmekte²⁶ ve bu beldeden kastın da Kudüs olduğu belirtilmektedir.²⁷

Hız. Musa ile beraber Mısır'dan çıkan İsrailoğulları çölde kırk yıl kaldıktan sonra Yeşu (Yuşa) önderliğinde Filistin topraklarına girdiler. Burada Kudüs kralı Adoni-tsedek ve müttefiklerini mağlûp etmiş ancak Yebûsîlerin egemen olduğu Kudüs'e girememiştir.²⁸ Yeşu'nun ölümünden sonra Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs'e saldırarak kralı esir almış ve şehri yakmışlar²⁹, ancak Yebûsîler'in hâkimiyeti devam etmiştir.³⁰ Daha sonra Davud (a.s.) bütün Filistin topraklarına hâkim olunca Kudüs'ü Yebûsîlerden almış ve buraya Davud'un şehri adını vermiştir.³¹ Hız. Davud buraya bir mâbed yapmak istemişse de Tanrı, peygamber Natan aracılığı ile bu mâbedin inşasının ona değil, soyundan gelecek olan krala kısmet olacağını bildirmiştir.³² Hız. Da-

21 Harman, "Kudüs", 26/324.

22 Hendricus Jacobus Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", *Jerusalem in History*, ed. Kâmil Jamil 'Asalî (Brooklyn, New York: Olive Branch Press, 1990), 11-41.

23 Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", 30-33.

24 "Şalem kralı Malki-sedek ona (Avram (İbrahim) ve yanındakilere ekmek ve şarap çıkarıp ikram etti." Tora, 'Yaratılış' (Bereşit), 14:18.

25 Saadia Gaon, *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabîyye : Tevrat (Tora) Tefsiri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 1/383.

26 "(RAB) Buyurdu: 'Oğlunu, tek sevdiğini -Yitshak'-ı al ve Moriya bölgesine (ibadet bölgesine) git. Onu sana buyuracağım dağlardan birinin üzerinde kurban olarak ortaya çıkar. " İbadet bölgesi vurgusu ve buranın Kudüs'teki Harem-i şerif'te Kubbetü's-Sahre'nin inşa edildiği tepenin adı olduğuna dair yorum için bkz., Gaon, *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabîyye : Tevrat (Tora) Tefsiri*, 1/442-443.

27 Tora, 'Yaratılış' (Bereşit), 22:2.

28 Neviim, 'Yuşa (Yehoşua)' 10:1-43.

29 Neviim, 'Hakimler (Şoftim)', 1:1-8.

30 Harman, "Kudüs", 26/325.

31 Neviim, 'II. Samuel (Şmuel)', 5:6-9.

32 Neviim, 'II. Samuel (Şmuel)', 7:5; Ketuvim, 'I. Tarihler (Divrey ha-Yamim)', 14:4; George

vud'un vefatından sonra oğlu Hz. Süleyman yedi yıl içinde Yahudilerin 'even ha-şetiya' (odak taşı) dedikleri 'Kaya'nın (*es-Sahre*) üzerine kutsal mâbedi inşa etmiş (*Bet ha-Mikdaş*) ve kutsal ahit sandığını (*Aron ha-Berit*) mâbeddeki özel bölüme yerleştirmiştir.³³

Hz. Süleyman'ın vefatının ardından Yahudiler, kuzeyde İsrail krallığı güneyde ise Yahuda krallığı olmak üzere ikiye bölünmüş, Kudüs, güneydeki Yahuda krallığının merkezi olmuştur. Bu süreçte birçok badireyi atlatan şehir, Bâbil Kralı Nebukadnezar'ın (Buhtunnasr) şehri işgali sonrası M.Ö. 586'da Kutsal Mâbed yıkılmıştır. Bu dönem I. Mâbed dönemi olarak anılmaktadır.³⁴ Bu dönemden sonra İsrailoğulları sürgün (*galut*) dönemini yaşamış nihayet İranlıların Babil'i fethetmeleri ile beraber bu dönem son bulmuştur. İranlıların İsrailoğullarının Ken'an topraklarına dönmelerine izin vermesi sonucu M.Ö. 539'da kısmi bir Yahudi topluluk Kudüs'e geri geldi. İranlılar Yehuda'ya yönetici olarak Şeşbazar'ı atadılar ve Şeşbazar mâbedi yeniden inşa etmeye başladı. Onun başladığı işi Yoşua ve Zerubavel devam ettirdi. Yirmi yıl süren inşa süreci nihayet M.Ö. 516'da son buldu ve mâbed bu tarihte ibadete açıldı.³⁵

Yahudiler bu dönemde İranlıların hakimiyeti altında güvenli bir hayat sürdürdüler. Bu dönemde Haşmoniler idaresinde tekrar bağımsızlığına kavuşmuşlarsa da M.Ö. 40 yılında Romalıların şehri işgali ile bu bağımsızlık sona ermiştir. Nihayetinde M.Ö. 70 yılında Titus tarafından Kutsal Mâbed ikinci kez yıkıldı ve buna II. Mâbed dönemi denildi. Bu yıkılma birincisinde olduğu gibi İsrailoğulları tarihinde büyük öneme sahiptir.³⁶ Bu dönem içerisinde küçük çaplı ayaklanmalar başlatan İsrailoğulları bazen başarılı olmuşlardır. Ancak neticede burası Müslümanların fethine kadar harabe halinde kaldı.³⁷ 614'te Sâsânîler tarafından işgal edilen Kudüs'ü 629'da Bizans İmparatoru Heraklei-

Emery Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", *Jerusalem in History*, ed. Kâmil Jamil 'Asali (Brooklyn, New York: Olive Branch Press, 1990), 42-74.

33 Neviim, 'I. Krallar (I. Melahim)', 3:1; 5-7; 8:1-6; 9:15

34 Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 19-28; Harman, "Kudüs", 26/325. ; Aydın, *Yahudilik*, 38-39.

35 Aydın, *Yahudilik*, 41; Salime Leyla Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslam Kutsal Metinleri ve Tarihi-Arkeolojik Bilgiler Işığında* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 226-227.

36 Aydın, *Yahudilik*, 42; Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 41-42.

37 Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 44-47.

os kurtarmış ve İranlılardan geri aldığı kutsal haçı Kudüs'teki yerine koymuş, şehir 638'de Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.³⁸

1.1. Dinî Literatürde Kudüs'ün Kutsallığı Üzerine

Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah'ta Kudüs, en çok Yerus̱al(ay)im olarak geçmektedir. Bu ismin yanı sıra Moriya³⁹ Yevus⁴⁰ Siyon⁴¹ Davud şehri⁴² Ariel⁴³ adalet yurdu⁴⁴ inananlar şehri, barış ve doğruluk şehri, ⁴⁵ Tanrı şehri, ⁴⁶ orduların Rabbi olan Tanrı'nın şehri⁴⁷ ve Mukaddes şehir⁴⁸ gibi değişik pek çok isim ve nitelermeler kullanılmaktadır.⁴⁹

Dinî metinlerde var olan bu isimlendirme ve nitelendirmelerin İsrailoğullarına şehrin eşsizliğini ve önemini benimsettiğini söyleyebiliriz. Ancak Kutsal Mâbed fikrinden kutsal şehre ve daha sonra da kutsal bölgeye doğru evrilen bu anlayış, metinlerin tarih ve zaman döngüsü içerisinde okunmasıyla kendini göstermektedir. Kudüs'ün kutsallaşma sürecinin I. Mâbed'in yıkılışının ardından gerçekleştiğini belirtmemiz yerinde olacaktır. Ezra'nın İsrailoğullarını Yahuda'ya geri dönmek üzere çağırması ve onların da bu çağrıya riayet etmeyip Sana' şehrinde kalmayı tercih etmeleri bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.⁵⁰

Şehrin kutsallaşma sürecinin Babil sürgünü sonrası olduğuna dair paylaşılan kanaatlerin varlığı⁵¹ bu gerçeğin bir yansımasıdır. Burada bir noktaya daha değinmekte fayda görüyoruz. Kudüs aslında Yahudiler için tüm vatan topraklarını ifade etmektedir. Tanah'ın pek çok yerinde Kudüs'ten bahsedilirken, aslında Yahuda topraklarının

38 Buhl, "Kudüs", 6/955; Harman, "Kudüs", 26/325.

39 Ketuvim, 'II. Tarihler (Divrey ha-Yamim)', 3:1

40 Neviim, 'Hakimler (Şoftim)', 19:10.

41 Neviim, 'İşaya (Yeşa'yahu)', 33:20.

42 Neviim, 'II. Samuel (II. Şmoel)', 5:7-9; Ketuvim, 'II. Tarihler (Divrey ha-Yamim)', 1:5-7.

43 Neviim, 'İşaya (Yeşa'yahu)', 29:1.

44 Neviim, 'Yeremya (Yirmiyahu)', 31:23.

45 Neviim, 'İşaya (Yeşa'yahu)', 1:26.

46 Ketuvim, 'Mezmurlar (Tehilim)', 46:4.

47 Ketuvim, 'Mezmurlar (Tehilim)', 48:8.

48 Ketuvim, 'Nehemya', 11:18.

49 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 60-61.

50 Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*, ed. Abdurrahman Küçük (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004), 103-118.

51 Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 143.

tamamı kastedilir. Bu, Kudüs'ün artık sıradan bir şehir olmayıp özel bir kavramı ifade ettiğini; merkeziliğin ve seçilmişliğin sembolü anlamına geldiğini göstermektedir.⁵²

Kudüs'ün faziletli bir şehir olduğu ile ilgili Tanah'ta pek çok malumat bulunmaktadır. Bu metinlere göz gezdirdiğimizde Kudüs ile Tanrı arasında özel bir bağ kurulmuştur. Bu özel bağın en güzel göstergelelerinden biri de şu pasuktur: “*Tanrı Siyon’da oturur.*”⁵³ Tanrı bu şehri kendisi için özel olarak seçmiştir. Ezelîlik ve ebedîlik bu şehirde⁵⁴ yaşanacaktır. ⁵⁵ Tanrı Kudüs'te hep var olacak; onun yüce ismi de Yeruşalayim'de sonsuza kadar anılacaktır.⁵⁶

Tanah'ta Yeruşalayim'e dair dikkat çekici bir yön de buranın adalet ve dürüstlük şehri olduğuna dair pasajlardır. Hak ve adaletin dağıtım merkezi olan Yeruşalayim, Tanrı'nın ebedi meskeni ve dürüstlüğü de sembolüdür.⁵⁷ Kudüs'ün bir diğer ismi olan Siyon da Tanah'da zikredilmektedir. Siyon'un güzelliğın doruk noktasında bulunduğuna dair pasukun yanı sıra yeryüzünün sevinci olduğuna dair ifadelerin bulunması da bir o kadar önem arz etmektedir.⁵⁸

İslamî gelenekte mukaddes şehir ismiyle literatürde anılan Kudüs, bu referansını en başta Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'den rivâyet edilen hadislerden alır. Kur'an'ın bizzat işaret ettiğı gibi Hz. Peygamber'in bir gece yarısı Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ götürülmesi olayı ile⁵⁹ ilgili ayette geçen *el-mescidu'l-aksâ* yaygın kanaate göre Kudüs'te bulunmaktadır. *el-Mescidu'l-Aksâ*'yı içinde barındıran ve çevresi mübarek kılınan diye nitelenen şehir de Kudüs'tür.⁶⁰

İslamî geleneğın erken dönem kaynaklarında şehrin adı Kudüs olarak değil de İliya, el-Mescidu'l-Aksâ ve Beytu'l-Makdis olarak geç-

52 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 62.

53 Neviim, ‘Yoel’, 3:21.

54 Ketuvim, ‘Mezmurlar (Tehilim)’, 132:13-14.

55 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 61.

56 Neviim, ‘II. Krallar (II. Melahim)’, 21:4-7.

57 Neviim, ‘İşaya (Yeşa'yahu)’, 1:26; Neviim, ‘Yeremya (Yirmiyahu)’, 33:16.

58 Ketuvim, ‘Mezmurlar (Tehilim)’, 48:2, 50:2.

59 İsrâ 17/1.

60 et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17/334-335; er-Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420), 20/292; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: İnceleme - Tenkitli Metin*, Yayına Hazırlayanlar, Âsım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 3/880.

mektedir.⁶¹ Taberî, Mescid-i Aksâ'nın Uruşalim'de olduğunu buranın da İliya veya Beytu'l-Makdis olduğunu bildirir.⁶² Erken dönem kaynaklarda özellikle vurgulanan Beytu'l-Makdis ve el-Mescidu'l-Aksâ Hz. Süleyman'ın inşa ettiği mâbedin isminin (*Bet ha-Mikdaş*) Arapça karşılığıdır.⁶³ Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (halifelik zamanı: 685-705) buraya bir mescid inşa etmesinden sonra Kur'an'ın da belirttiği isim olan Mescid-i Aksâ ismi daha çok kullanılmaya başlanmıştır ve ilerleyen zaman dilimlerinde bu isim Müslüman gelenekte mübarek Kudüs anlamına gelen *el-Kudsü's-Şerif* olarak kullanılmıştır.⁶⁴

Kur'an'ın çevresi mübarek kılınan yer dediği Kudüs, aslında peygamberler şehridir. Davud, Süleyman, Zekeriyâ Yahya ve İsa (a.s.) Kudüs'te yaşamış Hz. İbrahim ve Hz. Peygamber şehri ziyaret etmiştir. Peygamberlere, vahye ve tevhid mücadelesine şahitlik eden Kudüs, bu özellikleri nedeniyle İslamî gelenekte adı çokça zikredilen bir şehir olarak telakki edilmiş, faziletlerinden bahseden nice eser literatürde yerini almıştır.⁶⁵

İslamî literatürün hadis koleksiyonlarında Kudüs ile ilgili pek çok rivâyetin bulunduğu şahitlik etmekteyiz. Şehir, Kur'an'da ismen geçmemesine rağmen Hz. Peygamber'den rivâyet edilen hadislerde şehrin öneminden ve faziletinden sıkça bahsedilmiştir. Hz. Peygamber, burada bulunan mâbedin yeryüzünde Allah'a ibadet maksadıyla inşa edilen ikinci mescid olduğunu ifade etmiştir. Hadisin verdiği bilgiye göre ilk mescid Mescid-i Haram ikincisi ise Mescid-i Aksâ'dır.⁶⁶

Yine Hz. Peygamber'den rivâyet edilen bazı hadislerde Hz. Peygamber, ümmetine Kudüs'ü ziyaret etmeyi salık verdiğini, Kudüs'ten Mekke'ye hac ve umre ziyaretlerinin yapılmasını tavsiye ettiğini, bu

61 İbn İshâk, Muhammed b. İshak b. Yesâr, *es-Siyer ve'l-meğâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 295; İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemalüddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-nebevîyye* (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2004), 2/32; Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 170-171.

62 et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, 1960), 1/603.

63 Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", 29/268.

64 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 172; Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", 29/269.

65 Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 173-174.

66 Buhârî, "Ehâdisu'l-Enbiya", 11 (No: 3366) ; Müslim, "Mesâcid ve Mevâdiu's-salât", 520; İbn Mâce, "el-Mesâcid ve'l-Cemâ'a", 7 (No: 753); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/261-262 (No: 21333); Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Dâru'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, 1986), Mesâcid, 3 (No: 771).

ziyaret etmelerin sonucunda da günahlardan affedileceklerini ifade etmiştir.⁶⁷

Bu rivâyetin metninden hareketle Kudüs'ün Mekke ve Medine ile aynı kategoride zikredilmesi, şehrin İslam dinindeki kutsallığının ve manevi değerinin Müslümanlar tarafından nasıl algılandığını ifade etmektedir. Bu, Kudüs'ün hem dinî hem de kültürel bağlamda Müslüman topluluklar için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca, bu durum, Kudüs'ün erken İslam döneminden itibaren Müslümanların zihin dünyasında özel bir yere sahip olduğuna ve bu şehrin İslam medeniyetinin şekillenmesinde nasıl bir rol oynadığına işaret etmektedir. Kudüs'ün, Müslümanlar tarafından Mekke ve Medine kadar önemli görülmesi, İslam'ın tarihsel ve teolojik gelişiminde şehrin stratejik ve dinî önemini de yansıtan unsurlardandır.

Bu bağlamda, Kudüs'ün İslam tarihindeki yeri, özellikle Mescid-i Aksâ'nın varlığı, İsrâ ve Mi'rac hadisesi ve kible olarak Kudüs'ün seçilmesi gibi olaylarla da desteklenmiştir, bu da şehrin Müslüman topluluklar tarafından neden bu denli kutsal kabul edildiğini açıklamaktadır. Kudüs'e dair serdedilen bu tarihî ve dinî bağlamlar, Kudüs'ün Müslümanlar için sadece bir şehir değil, aynı zamanda derin manevi bir simge olduğunu göstermektedir.

2. Son Savaşın Tezahürleri

Çalışmamızın temel odağı hem İslam hem de Yahudilikte yer alan kıyamete yakın bir dönemde Kudüs'te gerçekleşmesi beklenen son savaşın nasıl olacağı ne zaman ve ne şekilde gerçekleşeceği ile bu savaşın dinî kaynaklardaki referanslarına dayanmaktadır. Her iki dinin eskatolojik (kıyametle ilgili) perspektifleri, Kudüs'ü yalnızca kutsal bir şehir olarak değil, aynı zamanda insanlık tarihinin son safhasında merkezi bir rol oynayacak yer olarak da kabul etmektedir.

Müslüman ve Yahudi dinî literatüründe, Kudüs'ün son ve nihai çatışmanın merkezi olacağına dair güçlü inançlar ve detaylı anlatılar

67 Hz. Peygamber, bu rivâyette ibadet etme maksadıyla üç şehirdeki üç mescidin ziyaret edilmesini ifade etmiştir. Bu rivâyetin isnadında ve metninde herhangi bir problem bulunmamaktadır. Buhârî, "Fadlu's-salât", 1 (No: 1189); Müslim, "Hac", 95. Ancak Kudüs'ten Mekke'ye hac ve umre ziyaretlerinin yapılması ile ilgili Ebû Davud, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'deki [Ebû Davud, "Menâsik", 8 (No: 1741); İbn Mâce, "Menâsik", 49 (No: 3002); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/181-183, (No: 26558)] rivâyetin isnadında problem bulunduğunu Buhârî ifade etmiştir. Buhârî'nin ilgili görüşü için bkz. İbnü'l-Mulakkın, Ebû Hafs Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısri, *el-Bedru'l-munir fi tahriri'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâkı'a fi ş-Şerhi'l-Kebir*, thk. Mustafâ Ebu'l-Ğayt vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 6/92.

bulunmaktadır.⁶⁸ İslam geleneğinde bu inanç, özellikle hadis rivâyetlerinde yer alan kıyamet alametleri ve Mesih/Mehdi'nin ortaya çıkışı gibi eskatolojik öğretilerle desteklenirken,⁶⁹ Yahudilikte bu inanç, başta Tanah olmak üzere Talmud'da ve Yahudi apokaliptik literatürdeki çeşitli metinlerde ifade edilmektedir.⁷⁰

Bu bağlamda, çalışmamızda Kudüs'ün her iki dindeki bu merkezi rolünü anlamak için, bu savaşın nasıl tasvir edildiği, hangi dinî figürlerin bu olayda yer aldığı ve her iki dinin kutsal metinlerinde Kudüs'e atfedilen bu rolün nasıl geliştiği ele alınacaktır. Ayrıca, bu eskatolojik inançların her iki dinin mensupları üzerindeki etkilerini ve Kudüs'ün, bu inançlar bağlamında nasıl bir sembol haline geldiğini de inceleyeceğiz.

2.1. Tanah'daki İzler

Yahudi dinî geleneğin en önemli metni olan Tanah'da kıyamet öncesi gerçekleşmesi beklenen son savaşın merkezi Kudüs'tür.⁷¹ Ancak bu savaştan önce değinilmesi gereken konu, beklenen kurtarıcı inancı olan Mesih düşüncesidir.⁷² Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah'ta Mesih kelimesi otuz sekiz defa geçmektedir. Ancak bu kelimelerin hiçbirinde "ahir zamandaki kurtarıcı" anlamı yoktur.⁷³ Fakat klasik Yahudi alimlerinin Tanah pasajlarında geçen "filiz" ve "dal" kelimelerine özel bir anlam yüklemelerinden dolayı bu düşünce zamanla 'kurtarıcı figür' inancının dayanağı haline gelmiştir.⁷⁴ Geleneksel Yahudi inancına göre, Mesih'in geleceğine iman etmek imanın şartlarından biridir. Musa b. Meymun'un⁷⁵ (v. 601/1204) on üç maddelik iman esasları lis-

68 Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek -Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları-* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 66-110; Ali Coşkun, *Mehdilik Fenomeni: Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketleri Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 80-81.

69 Davut Tekin, *Hiz. İsa'nın Nüzulü İle İlgili Rivayetlerin Tahric ve Tenkidi: Hicri 153 ve 241 Tarihleri Arası Hadis Eserleri Örnekleme* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 225-227.

70 Abba Hiller Silver, *A history of Messianic speculation in Israel: From the first through the seventeenth centuries* (New York: The Macmillan Company, 1927), 74-85; Martha Himmelfarb, *Jewish Messiahs in a Christian Empire: A History of the Book of Zerubbabel* (Cambridge (Mass.): Harvard University press, 2017), 38-46.

71 Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 296.

72 Julius H. Greenstone, *The Messiah idea in Jewish History* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1906), 21-50.

73 Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 144-145.

74 Örnekler için bkz., Neviim 'Zekeriya' (Zaharya), 3:8; 6:12; Neviim, 'İşaya' (Yaşa'yahu), 4:2; Neviim 'Yeremya' (Yirmiyahu), 23:5; 33:15. Ayrıntılı bilgi için bkz., Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 149.

75 Orta Çağ'ın tartışmasız en önemli Yahudi düşünürüdür. Yahudi bilginler arasında İkinci Musa la-

tesinin on ikinci maddesine göre Mesih ahir zamanda (*aharot ha-yamim*) zuhûr edecektir.⁷⁶

Yahudi kutsal metinlerinde Mesih'in varlığına işaret eden izler bulunmakla birlikte bu Mesih'in kim olacağına dair de yoğun tartışmalar bulunmaktadır.⁷⁷ Bu tartışmaların özellikle Talmud dönemiyle arttığını da yeri gelmişken belirtmek gerekir. Bu münakaşalara baktığımızda aslında ahir zaman öncesi gelecek olan iki Mesih vardır. Bunlardan biri Yusuf soyundan gelecek olan Maşiah ben Yosef/Maşıah ben Efrayim iken diğeri Davud soyundan gelecek olan Maşiah ben David'dir.⁷⁸ Yusuf soyundan gelecek olan Mesih, Yahudilikte var olan Deccal (*Armilus*) tarafından öldürülecektir. Sonrasında ise Davud soyundan gelecek olan Mesih, Deccal'i öldürüp Yahudileri içinde bulundukları buhrandan ve kötü koşullardan kurtaracaktır.⁷⁹

Yahudiliğin kutsal kitabı olan Tanah'ta Mesih gelmeden önce son savaşın Kudüs'te olacağına dair belirli atıflara rastlamaktayız. Bu konudaki en önemli kaynaklardan biri, Neviim bölümünde Hezekiel kitabındaki Gog ve Magog savaşının anlatıldığı pasajlardır. Bu bölümlerde, Gog ve ordusunun saldıracağı yer "dünyanın merkezi (*tabbur ha-arets*)" olarak nitelenen Kudüs'tür.⁸⁰ Savaşın sonunda ise Tanrı'nın bu düşmanları yenerek İsrail halkını kurtaracağından bahsedilir.⁸¹

Diğer bir önemli kaynak ise yine Neviim bölümünde Zekeriya kitabında bulunmaktadır. Zekeriya 12 ve 14. bölümlerinde Kudüs'e yönelik bir saldırı olacağı ve Tanrı'nın müdahalesiyle Kudüs'ün korunacağı ifade edilir. Özellikle Zekeriya 14:2-3'te, ulusların Kudüs'e karşı savaş için toplanacağı, fakat sonunda Tanrı'nın bu uluslara karşı zafer kazanacağı anlatılır. Bu anlatılar, Yahudi eskatolojisinde son savaşın Kudüs'le bağlantılı olabileceğini gösteren en temel referanslardır.

kabıyla veya adının baş harflerinden oluşan RaMBaM (Rabbi Moşe ben Meymon) adıyla bilinir. *Mişne Tora* ve önemli bir Orta Çağ felsefe metni olan *Delâletü'l-Hâ'irin* kaleme aldığı güzide eserler arasındadır. Hakkında söylenmiş olan şu söz aslında onun Yahudi düşüncesinde ne kadar önemli bir pozisyonda olduğunu göstermektedir: "Musa'dan [peygamber] Musa'ya [İbn Meymun], başka Musa zuhûr etmemiştir" Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Mustafa Çağrı, "İbn Meymun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/194-197.

76 Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 265-266.

77 Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 158-159.

78 Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 297.

79 Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 297-298; Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 158-159.

80 Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 93.

81 Neviim 'Hezekiel (Yelhezkiel)', 38 ve 39. Bölüm.

Tanah'ta son savaşla ilgili olarak Kudüs'e dair başka atıflar da bulunmaktadır, özellikle Tanah'ın Neviim bölümü bu anlatıların yoğun olduğu pasajlarla doludur. Bu pasajlardan kısaca bahsetmek gerekirse;

1. Tanah'ın Neviim bölümünün Yoel kitabında Tanrı'nın son günlerde tüm ulusları Yehoşafat Vadisi'nde (Kudüs'ün güneydoğusunda ki bir vadi, geleneksel olarak Hinnom Vadisi veya Kidron Vadisi diye bilinir.) yargılayacağı bir savaş anlatılır. Yoel'de Tanrı, "Bütün ulusları toplayıp, onları Yehoşafat Vadisi'ne indireceğim. Orada halkımı ve mülkümü paylaştıkları, İsrail'i dağıttıkları için onları yargılayacağım" der.⁸² Bu pasajlar, Kudüs'e yönelik nihai bir savaşın olacağına dair emareler arasında gösterilmektedir.⁸³

2. Yine aynı şekilde bu sefer de Mika kitabında Kudüs'ün son günlerde düşman ulusların kuşatması altında olacağı anlatılır. Ancak Tanrı'nın bu ulusları yargılayacağı ve Kudüs'ü kurtaracağı belirtilir: "Seni kirletmek için birçok ulus sana karşı toplanmış durumda. Onlar Rabbin tasarısını anlamıyorlar."⁸⁴

3. Tanah'ın Ketuvim bölümünün Daniel kitabında "son günlerde" kuzeyin ve güneyin kralları arasında büyük bir savaş olacağına dair kehanetlerde bulunulur. Kudüs, bu savaşın merkezlerinden biri olarak kabul edilir, çünkü Daniel 11:45'te kuzey kralının, "denizle güzel kutsal dağ arasında" saray kuracağından bahsedilir.⁸⁵ Buradaki "güzel kutsal dağ" Kudüs ve Tapınak Dağı'na bir göndermedir.⁸⁶

2.2.Talmud'daki İzler

Yahudiliğe göre sözlü vahiy (*Tora şe-baal pe*) konumunda olan Talmud, Yahudi hukuku, ahlaki öğretiler, gelenekler ve yorumların derlendiği bir metin olduğundan,⁸⁷ Tanah'ta yer alan eskatolojik bilgiler burada daha derinlemesine tartışılmıştır. Talmud'da Tanah'taki gibi detaylı bir anlatımın olmadığını ancak yine de Kudüs ve son sa-

82 Neviim, 'Yoel', 3:1-2.

83 Greenstone, *The Messiah idea in Jewish History*, 44-46.

84 Neviim, 'Mika', 4:11-12.

85 Ketuvim, 'Daniel', 11:40-45.

86 Greenstone, *The Messiah idea in Jewish History*, 69-100; Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 296.

87 Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/550-552.

vaşla ilgili bazı önemli bilgilerin yer aldığını müşahade etmekteyiz. Bu malumatları incelediğimizde:

1. Gog ve Magog Savaşı: Talmud'da Gog ve Magog Savaşı ile ilgili bazı tartışmaların mevcut olduğunu görmekteyiz. Özellikle Sanhedrin 97b-99a ve Avodah Zarah 3b'de bu savaşın Mesih dönemi öncesinde gerçekleşeceği ve ulusların İsrail'e karşı birleşeceği konusu ele alınmaktadır. Talmud'a göre, bu savaş, Tanrı'nın dünyayı yargılamasına ve Mesih'in gelişine zemin hazırlayacaktır. Burada Mesih olarak Davud soyundan gelecek olan Mesih motifinin işlendiğini görmekteyiz. Davud oğlu Mesih, Talmud'da işaret ettiğimiz yerde Gog ve Magog'ları etkisiz hale getirip İsrailoğullarını esaretten ve zulümlerden kurtarmaktadır.⁸⁸

2. Mesih Dönemi ve Kudüs: Talmud'da Kudüs'ün gelecekteki rolü hakkında birçok tartışma vardır. Ketubot 111a'da, Kudüs'ün Mesih döneminde büyük bir yücelik kazanacağı ve dünyanın merkezi (*tabbur ha-arets*) haline geleceği belirtilir. Kudüs'ün önemi eskatolojik anlamda vurgulanır, çünkü Mesih döneminde Tanrı'nın krallığının merkezi olacağı düşünülür.⁸⁹

3. Kudüs'ün Kurtuluşu: Baba Batra 75b'de, Kudüs'ün gelecekteki ihtişamı ve yüceliği tasvir edilir. Kudüs, Tanrı'nın Mesih dönemiyle birlikte yeryüzünde seçkin bir konuma getirilecektir. Bu da Kudüs'ün, son günlerde uluslararası bir çatışma ve kurtuluşun merkezi olacağı fikrini güçlendirmiştir.⁹⁰

Özetle ifade etmek gerekirse, Talmud'da Tanah'taki eskatolojik anlatıların bir devamı ve yorumunun bulunduğunu müşahade etmekteyiz. Gog ve Magog Savaşı, Kudüs'ün kurtuluşu ve Mesih'in gelişi gibi konular Talmud'da tartışılmış, ancak metinlerdeki betimlemeler daha çok teolojik ve sembolik tartışmalar üzerinden ele alınmıştır. Kudüs'ün son savaşta ve kurtuluştaki merkezi bir rol oynayacağı fikrinin Talmud'da da yer aldığını söyleyebiliriz.

1.3. Yahudi Apokaltisizmde İzler

Yahudi apokaltik literatürü, özellikle İkinci Tapınak Dönemi'nde (MÖ 6. Yüzyıl – MS 1. Yüzyıl) ortaya çıkmıştır ve gelecekteki son za-

88 Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 95.

89 Greenstone, *The Messiah idea in Jewish History*, 64-69; Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 96-97.

90 Greenstone, *The Messiah idea in Jewish History*, 100; Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 299.

manlar, Mesih'in gelişi, dünyanın yeniden düzenlenmesi gibi temaları ele alan eserlere dayanmaktadır.⁹¹ Bu eserler, Tanah'ın dışında yer alan ve kıyamete yakın gerçekleşecek olan son savaşın mahiyeti, Kudüs'ün bu savaştaki rolü ve ahiret gününde gerçekleşecek olaylar hakkında çeşitli betimlemeler sunmaktadır.⁹² Bu edebiyatın ortaya çıkmasında Yahudilerin yaşadığı iki büyük sürgün sonrasındaki buhran, hükümlerliliği kaybetme ve geçmişe özlem duyma olarak ifade edilmektedir.⁹³ Bu eserlerde Kudüs ve son savaşın izleri hakkında bulabildiğimiz malumat aşağıda gösterilmektedir.

1. Sefer Eliyahu: Yaklaşık olarak 610-640 tarihleri arasında kaleme alındığı varsayılan ve ahir zamanla ilgili erken dönem sayılabilecek metinlerden biridir.⁹⁴ Metinde Gog ve Magog'un Kudüs'e saldıracağı, Tanrı'nın iradesini kullanarak Mesih'e yardım edeceği ve savaşın sonunda İsrailoğullarının zaferi ile sonuçlanacağı anlatılmaktadır. Bu savaş esnasında yok olacak şehirler de vardır. İsrailoğulları yaşadıkları bu kentlerden çıkarak Kudüs'te toplanacaklardır.⁹⁵

2. Birinci Enoch: Birinci Enoch kitabı, Yahudi apokaliptik literatürünün en eski ve en kapsamlı örneklerinden biridir.⁹⁶ Özellikle 37-71. bölümler arasında Similitudes of Enoch adı verilen kısımlarda, son zamanlarda gerçekleşecek büyük bir kaostan ve Tanrı'nın müdahalesinden bahsedilir. Bunlara ek olarak Tanrı'nın adaletinin dünyaya hâkim olacağı zamanlar anlatılır. Kudüs ile ilgili doğrudan bir savaş betimlemesi olmasa da dünyanın sonuna doğru gerçekleşecek olan son savaştan ve Mesih'in dönüşünden bahsedilir. Bu dönüşle birlikte Tanrı'nın nihai zaferine bir gönderme ile birlikte eskatolojik bir çerçeve sunmaktadır.⁹⁷

91 David S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic: 200 BC-AD 100* (Philadelphia: Westminster Pr, 1976), 24.

92 Yasin Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 15-19; Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, 92-101; Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 104-110.

93 Mehmet Paçacı, "Hadis'te Apokaliptizm veya Fiten Edebiyatı", *İslâmiyât* 1/1 (1998), 36.

94 Grossman, "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature", 296; Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 71.

95 Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 76-77.

96 Robert H. Charles, *Religious Development Between the Old and the New Testaments* (New York: H. Holt and Company, 1914), 223-226.

97 Ephraim Isaac, "1 Enoch (Ethiopic Apocalypse) - A New Translation and Introduction-", *The Old Testament Pseudepigrapha - Apocalyptic Literature and Testaments*-, ed. James H. Charlesworth (New York: Doubleday & Company, 1983), 1/5-89.

3. Dördüncü Ezra: Dördüncü Ezra, MS 1. Yüzyılın sonlarında kaleme alındığı ifade edilen apokaliptik bir metindir. Bu eser, Kudüs'ün yıkılmasının ardından yazılmıştır ve hem tarihsel hem de teolojik sorulara yanıt vermektedir.⁹⁸ 13. bölümde Mesih benzeri bir figürün düşman uluslara karşı büyük zafer kazanacağı bir savaş betimlenir. Bu anlatı, kıyamete yakın son savaş vizyonunu yansıtmaktadır. Metinde yer alan ve son savaşın varlığına işaret eden dikkat çekici ifadeler aynen şöyledir: “İşte, Yüceler Yücesi'nin yeryüzündekileri kurtaracağı günler geliyor. Ve yeryüzünde oturanların üzerine zihin şaşkınlığı gelecek. İnsanlar birbirlerine karşı savaş planlayacaklar, şehir şehre, yer yere, halk halka ve krallık krallığa karşı savaş açacak. Bu olaylar gerçekleştiğinde ve sana daha önce gösterdiğim işaretler ortaya çıktığında, senin denizden çıkan bir adam olarak gördüğün oğlum (Mesih) ortaya çıkacak. Tüm uluslar onun sesini duyduğunda, her insan kendi topraklarını ve birbirlerine karşı yürüttükleri savaşı bırakacak. Sayısız bir kalabalık onu yenmek için toplanacak, ama o, Siyon Dağı'nın tepesinde duracak. Ve Siyon, ellerle yapılmamış bir şekilde oyulmuş dağ olarak gördüğün gibi tüm insanlara görünür olacak, hazırlanmış ve inşa edilmiş bir halde.”⁹⁹

4. İkinci Baruch: Bu eser M.Ö. 587'deki Kudüs'ün yıkılışının akabinde kaleme alındığı ifade edilse de gerçekte M.S. 70'te Kudüs'ün düşüşünden sonra yazılmıştır. 2. Baruch, ağıtlar, dualar, soru-cevaplar, açıklamalarla birlikte apokalipsler, halka hitaplar ve dağınık haldeki Yahudilere yazılan bir mektuptan oluşan içeriklere sahip bir eserdir.¹⁰⁰ Özellikle 39. ve 40. bölümlerde, Kudüs'ün gelecekte yeniden inşa edileceği ve Tanrı'nın düşman ulusları yargılayacağı bir dönemden bahsedilir. Metne göre, son savaş Kudüs'te vuku bulup, Armilus'un (Deccal) ordusu ile Mesih'in ordusu arasında gerçekleşecektir. Tanrı'nın Kudüs'ü kurtaracağı, Kudüs'ün yüceltilmiş ve korunan bir şehir olacağı vurgulanmaktadır. İsrailoğullarının kurtuluşu, bu son savaşın sonucunda gerçekleşecektir.¹⁰¹

98 Bruce M. Metzger, “The Fourth Book of Ezra -A New Translation and Introduction-”, *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*, ed. James H. Charlesworth (New York: Doubleday & Company, 1983),1/517.

99 Metzger, “The Fourth Book of Ezra -A New Translation and Introduction-”, 1/517-559.

100 Albertus Frederik Johannes Klijn, “2. Baruch -A New Translation and Introduction-”, *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*, ed. James H. Charlesworth (New York: Doubleday & Company, 1983), 1/615.

101 Klijn, “2. Baruch -A New Translation and Introduction-”, 1/615-652.

5. Üçüncü Enoch: 3. Enoch, Yahudi mistisizmiyle (Merkava literatürü) ilişkili apokaliptik bir eserdir. Eserde, son zamanlarda dünyada Tanrı'nın egemenliğinin tamamen sağlanacağı ve Kudüs'ün kutsal bir merkez olarak yüceltilmiş olacağı bir dönemden bahsedilir. Bu dönem Davud oğlu Mesih'in yeniden yeryüzüne indiği dönemdir. Kudüs ile ilgili doğrudan savaş anlatıları bulunmamakla birlikte, eserde eskatolojik kurtuluşun merkezinde Kudüs'ün durduğu açıktır.¹⁰²

6. Sibylline Oracles: Yahudi ve Hristiyan etkisinin yoğunlukta olduğu bu kitap, bazı peygamberlerin kehanetleri ve eskatolojik öğelerin yer aldığı bir metindir. Kitabın bazı bölümleri, Kudüs'e yönelik son savaş ve Mesih'in gelişi ile ilgili betimlemeler içermektedir. Özellikle 3. Kitap'ta, Tanrı'nın Kudüs'ü kurtaracağı ve tüm ulusların burada yargılanacağı bir son savaş sahnesi tasvir edilmektedir. Pasaj aynen şu şekildedir: "Ve sonra Tanrı, güneşten bir kral gönderecek. Bu kral, dünyadaki tüm kötülük ve savaşları durduracak, bazılarını öldürecek, diğerlerine ise sadakat yeminleri ettirecek. Ancak bu kral, tüm bunları kendi kişisel planlarına göre değil, büyük Tanrı'nın yüce öğretilerine itaat ederek yapacak."¹⁰³

7. Apocalypse of Abraham: Eserin girişinde İsrailoğullarının seçilmişliğinden ve Tanrı ile yaptığı ahitten bahsedilir. Kudüs ve son savaşın varlığı hakkında özellikle 31. bölüm sonrası bazı izler görmekteyiz. Bu pasajlarda, kutsal Tapınağın yıkımı (27:1-3), Tanrı'nın dünya halklarını on bela ile cezalandıracağı (29 ve sonrası) ve adil olanların zafer kazanacağı ilan edilmektedir. 31. bölümde son zamanlarda kötülüğün dünyaya yayılacağı, ancak sonunda Tanrı'nın ulusları yargılayacağı ve Kudüs'ün kurtuluşunun gerçekleşeceği anlatılmaktadır. Bu kurtuluş İsrailoğullarının yeniden dirilişi anlamına gelmektedir.¹⁰⁴

8. Sefer Zerubbavel ve Kudüs

Sefer Zerubbavel, Yahudilikteki ahir zaman inanışları bağlamında en etkili eserlerden biridir. Yahudi gelenekte ahir zaman inanışları bağlamında adeta bir kaynak eser görevi görmektedir.¹⁰⁵ Eserin kale-

102 Edward P. Alexander, "3. Enoch -A New Translation and Introduction-", *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*, ed. James H. Charlesworth (New York: Doubleday & Company, 1983), 1/223-315.

103 John J. Collins, "Sibylline Oracles", *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-* (New York: Doubleday & Company, 1983), 1/317-472.

104 Ryszard Rubinkiewicz, "Apocalypse of Abraham", *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-* (New York: Doubleday & Company, 1983), 1/681-705.

105 Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 80.

me alındığı tarih olarak genel kanaat, Müslümanların Kudüs'ü fethetmeden önce, 629-636 yılları arasında olduğudur.¹⁰⁶

Eserde yer alan anlatılara göre Yusuf soyundan gelecek olan Mesih, İsrailoğullarını bir bayrak altında toplayacak ancak bu sırada ortaya çıkacak olan Armilus (Deccal) ordusuyla Kudüs'e saldıracak, Yusuf oğlu Mesih'i öldürecek, İsrailoğulları Yahudi çölüne sürülecek ve İsrail'de daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir sıkıntı olacak. İsrailoğulları, kalelere, dağlara ve mağaralara kaçacaklar ancak Armilus'un şerrinden kurtulamayacaklardır. Armilus tüm dünyayı ele geçirecek ve kötü işleriyle Rab'bi öfkeliendirecek. Rab, İsrail halkını korumak için öncelikle Yusuf oğlu Mesih'in annesi Hephziba'ya bir 'kurtuluş asası' verir. Hephziba, bu asa birlikte Kudüs'ün doğu tarafında Armilus'u durduracaktır.¹⁰⁷ Rab sonunda, kendi halkını kurtarmak için Davud soyundan gelecek Mesih'i gönderir ve nihayetinde Mesih, Armilus ve ordusunu mağlup edecektir.¹⁰⁸

1.4. Hadis Rivayetlerinde İzler

İslamî geleneğin hadis koleksiyonlarında Kudüs'ün son savaşın merkezi olacağına dair Hz. Peygamber'den rivâyet edilen birçok hadis bulunmaktadır. Bu hadisler genellikle kıyamet alametleri ve son zamanlardaki büyük savaşlar bağlamında ele alınmıştır. Konu ile ilgili malumatın bir kısmını çalışmamızın sınırları dahilinde ele almaya çalışacağız.

Kudüs'ün kıyamet öncesi dönemle olan bağı birçok rivâyette dile getirilmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'den rivâyet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır. *“Beytül-Makdis'in imarı, Yesrib'in (Medine) harabiyetidir. Yesrib'in harabiyeti, büyük savaşın çıkışıdır. Büyük savaşın çıkışı, İstanbul'un fethidir. İstanbul'un fethi, Deccâl'in çıkışıdır.”*¹⁰⁹

106 Himmelfarb, *Jewish Messiahs in a Christian Empire*, 28.

107 Livne Kafri Ofer, “On Apocalyptic Features in Some Palestinian Apocalyptic Traditions”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/5 (2008), 463-479.

108 Grossman, “Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature”, 297-301; Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 83-95.

109 Ebû Dâvud, “Melâhim” 3 (No: 4294); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/352, (No: 22023); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed *el-Kitâbü'l-musanneffî'l-ehâdis ve'l-asar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409), 7/458, (No: 37209), 7/491, (No: 37477); Hâkim en-Nisâbüri, Muhammed b. Abdillâh *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ' (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 4/467, (No: 8297); Zehebî, Hadisin isnadında bulunan Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân'ın cerh edildiğini beyan etmiştir. Zehebî, *Mizanü'l-İtidal*, 4/264-266.

Yukarıdaki hadis, Kudüs'ün kıyamete yakın gerçekleşmesi beklenen son savaşta kritik bir rol oynayacağını ve son savaşın bir parçası olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Kudüs'te gerçekleşecek son savaşın izlerine dair hadis edebiyatında var olan tanımlardan biri de Melhame-i Kübra'dır. Büyük savaş anlamında kullanılan bu kavram, İslam eskatolojisinde kıyamet öncesinde Müslümanlarla diğer güçler arasında gerçekleşecek olan büyük bir savaşa işaret etmektedir. Bazı rivâyetlerde bu savaşın Şam bölgesinde, özellikle Kudüs yakınlarında olacağı belirtilmektedir.

İslam eskatolojisinde Yahudilikte olduğu gibi kıyamete yakın bir süreçte kurtarıcı figürü olarak bir Mesih beklentisi bulunmaktadır. Bu Mesih ise Kur'anî referanslarla birlikte ağırlıklı olarak hadis rivâyetlerinde geçen Hz. İsa'dır.¹¹⁰ Hadis rivâyetlerine göre, Hz. İsa gökyüzünden inecek, Deccal ile savaşacak ve onu Kudüs'e yakın bir yerde öldürecektir. Nakledilen rivâyet aynen şöyledir: *"Allah, Meryem oğlu İsa'yı gönderecek. Beytü'l-Makdis'in doğusunda Deccal'le savaşacak ve onu orada Lud kapısında¹¹¹ öldürecektir."*¹¹² Bu hadis, Kudüs'ün kıyamet öncesinde Deccal'e karşı verilen mücadelede merkezi bir rol oynayacağını açıkça ortaya koymaktadır.

Kıyamete yakın bu son süreçte yukarıdaki rivâyette de olduğu gibi Deccal'in Kudüs'e ayak basamayacağı ifade edilmektedir. *"Deccal, yeryüzünde kırk gün kalacak. Ancak dört mescide giremez: Mescid-i Haram (Mekke), Mescid-i Nebevi (Medine), Mescid-i Aksa (Kudüs) ve Tûr Dağı."*¹¹³

Bu rivâyete göre, Kudüs'ün kıyamet öncesinde güvenli bir yer olacağı ve Deccal'in kötülüklerinden korunmuş bir bölge olarak kalacağı ifade edilmektedir.

Kudüs'ün kıyamete yakın son süreçte kritik rolüne dair hadis rivâyetlerinde serdedilen ifadelerden biri de Müslümanların burada

110 Konunun geniş bir izahatı için bkz., Tekin, *Hiz. İsa'nın Nüzulü İle İlgili Rivayetlerin Tahrir ve Tenkidi*, 194-250.

111 Lûd kapısı: Kudüs yakınlarında bulunan bir bölgenin adıdır. Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), 5/15.

112 Müslim, "Fiten", 110; Ebû Dâvud, "Melâhim", 14, (No: 4321); Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenu'l-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.), "Fiten" 59 (No: 2240); İbn Mâce, "Fiten" 33 (No: 4075).

113 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/180, (No: 23090). Ancak bu hadisin aksi durumları da söz konusudur. Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin kaydettiği bir rivâyette Deccal'in sadece Mekke ve Medine'ye giremeyeceği ifade edilmektedir. Bkz., Buhârî, "Fiten" 25 (No: 6707), "Fedâilu'l-Medine" 9 (No: 1780); Müslim, "Fiten" 123; Tirmizî, "Fiten" 61 (No: 2242).

toplanacağı ile ilgilidir. Rivâyete göre Deccal'ın Medine saldırısının er-tesinde Müslümanların Kudüs'te toplanacağını belirtilmesidir.¹¹⁴ Bu rivayet, kıyamete yakın son eşikte Kudüs'ün bir sığınak ve önemli bir merkez olarak görüleceğinin yansımasıdır. Tanah'taki Gog ve Magog ile benzerlik gösteren Ye'cüc ve Me'cüc, İslam eskatolojisinde kıyamet alametlerinden biri olarak kabul edilen iki düşman kavimdir.¹¹⁵ Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkışı ve Kudüs ile olan bağlantısı da bazı rivâyetlerde geçmektedir. Bu toplulukların son zamanlarda yeryüzünde büyük bir fitne çıkardıkları, ancak Hz. İsa'nın dönüşüyle birlikte mağ-lup edilecekleri anlatılır. Burada da yukarıda olduğu gibi sığınılacak güvenli liman Kudüs'tür. *"Yecüc ve Mecüc, Allah'ın izniyle ortaya çıkacaklar. Onlar her yeri istila edecekler ve Müslümanlar Beytü'l-Makdis'e çekilecekler."*¹¹⁶

Bu rivâyet, Ye'cüc ve Me'cüc'ün yayılmasından sonra Müslüman-ların Kudüs'te toplanacağını, ardından Allah'ın bu kavimleri mağlup edeceğini ifade etmektedir.

Değınmemiz gereken bir diğer husus ta Kıyamete yakın son eşik-te Yahudilerle yapılacak olan son savaşla ilgili hadis edebiyatında var olan malumatlardır. Bu savaşta, kurtarıcı figür olarak betimlenen Hz. İsa ve Müslümanlar, düşman figürler ise Deccal ve Deccal'in yanında savaşan Yahudiler, savaşın mekânı ise Kudüs'tür.¹¹⁷ Savaş esnasında Hz. İsa'nın yeryüzüne ineceği, Kudüs'te Deccal ve yandaşları olan Ya-hudileri öldürecekği betimlenmektedir.¹¹⁸

Kudüs'ün, kıyamet öncesi son olayların ve savaşların merkezi olacağına dair malumatlar sadece yukarıda serdettiklerimiz ile sınırlı değildir. Bu malumatın içerisinde Hz. İsa'nın nuzülü, Deccal'in ortaya çıkışı, Ye'cüc-Me'cüc'ün fitnesi ve Müslümanların son zaferi gibi olay-

114 İbn Mâce, "Fiten" 33 (No: 4077). Hadisin isnadında bulunan Ebî Zür'a eş-Şeybânî'nin Ebû Umâ-me el-Bâhili'yi iştmediği ve ondan hadis almadığı ifade edilmiştir. el-Mizzî, Yusuf b. Abdurrah-man. *Tehzibü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 31/481.

115 İlyas Çelebi, "Ye'cüc ve Me'cüc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/373-375.

116 Müslim, "Fiten" 111.

117 Nuaym b. Hammad, Ebu Abdullah el-Haris el-Huzâi. *Kitabu'l-Fiten*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zü-heyrî (Kahire: Mektebetü't-Tevhid, 1412), 2/568-571, (No: 1591-1595); 1591 numaralı Rivayetin isnadında bulunan Süveyd b. Abdulaziz zayıf olarak addedilmiş, İshâk b. Ebî Ferve metruk ola-rak değerlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz., Mizzî *Tehzibu'l-Kemâl*, 12/258-259; 2/448-450. 1595 numaralı rivâyet ise Mevkuf bir haber olup Abdullah b. 'Amr b. el-'As'ın sözüdür.

118 Rivâyetin İsnad açısından değerlendirildiği akademik araştırma için bkz., Süleyman Doğanay, "Yahudilerle Savaş Hadisinin İsnad Açısından Tenkidi ve Değerlendirilmesi", *Bilimname : Düşünce Platformu* 7/16 (Ocak 2009), 59-90.

lar Kudüs ve çevresinde vuku bulacak olaylar olarak betimlenmektedir. Hadis edebiyatında fiten ve melâhim konu başlıklarında Kudüs, bir anlamda kıyamet olaylarının başladığı ve bittiği kutsal şehir olarak önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda hem son savaşın merkezi hem de kurtuluşun sembolü olarak ele alındığını müşahade etmekteyiz.

1.5. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Görüldüğü gibi hem Yahudilik hem de İslam eskatolojisinde son savaşın Kudüs'te gerçekleşeceğine dair güçlü benzerlikler bulunmaktadır. Her iki dinin kutsal metinleri ve apokaliptik literatürü, Kudüs'ü kıyamet öncesi olayların merkezi olarak ele almakta ve bu iki dinin anlatılarında bazı temel benzerlikler öne çıkmaktadır. Aşağıda bu benzerlikleri birkaç başlık altında ele almak istiyoruz.

1. Kudüs'ün Merkezi Rolü

Her iki din de Kudüs'ü, kıyamet öncesi olayların ve nihai kurtuluşun merkezi olarak kabul etmektedir.

Tanah, Kudüs'ün gelecekte Tanrı'nın krallığının merkezi olacağına, ulusların burada toplanacağına ve Mesih'in krallığını burada kuracağına işaret etmektedir.¹¹⁹ Özellikle Gog ve Magog savaşının Kudüs'te gerçekleşeceğine dair tasvirler bu inancın temelini oluşturmaktadır.

İslamî gelenekte de Kudüs, kıyamet öncesi olayların merkezi olarak kabul edilir. Rivâyet edilen hadislerde, Kudüs'te büyük savaşların yaşanacağı, Hz. İsa'nın buraya ineceği ve Deccal'in Kudüs'e ulaşamayacağı belirtilmektedir. Melhame-i Kübra (büyük savaş) ve Hz. İsa'nın Deccal'i Kudüs'te öldürmesi bu anlatıyı desteklemektedir.

Her iki din, Kudüs'ü kıyametin kopuşundan önce yaşanacak büyük savaşların ve Mesih benzeri kurtarıcıların ortaya çıkacağı yer olarak görmektedir.

2. Son Savaş: Gog ve Magog /Yecüc ve Mecüc

Yahudi ve İslam eskatolojisinde son savaşın bir parçası olan kavimler arasında benzerlikler vardır. Gog ve Magog savaşı, Yahudi eskatolojisinin önemli bir parçası olarak kaşımıza çıkmaktadır. Bu savaşta, Kudüs'e karşı birleşen ulusların Tanrı tarafından mağlup edileceği anlatılmaktadır. Zekeriya kitabının 14. bölümü bu savaşın Kudüs'te

119 Neviim 'İşaya (Yeşa'yahu)', 2:2-3; Neviim 'Zekeriya (Zaharya)', 14.

olacağını ve Tanrı'nın bu savaşa doğrudan müdahale edeceğini ifade etmektedir.

İslam eskatolojisi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün, kıyamet alametlerinden biri olduğunu, yeryüzünde büyük bir fitneye sebep olacaklarını, Müslümanların Kudüs'e çekileceğini ve nihayetinde Hz. İsa'nın nüzulü ile birlikte bu kavimlerin mağlup edileceğini ifade etmektedir.

Hem Yahudi hem de İslamî gelenekte, bu kavimler Tanrı'nın müdahalesiyle yok edileceklerdir. Her iki inanç sistemi de bu yabancı kavimlerin büyük bir savaşta yer alacağını ve Tanrı'nın nihai zaferi kazanacağını söylemektedir.

3. Kurtarıcı Figür: Mesih ve Hz. İsa

Her iki dinde de son savaşta kurtarıcı bir figürün Kudüs'te olacağı varsayımına dayanmaktadır. Yahudiliğe göre Mesih, son savaş sırasında Kudüs'te ortaya çıkacak ve ulusları bir araya getirecektir. Bu kurtarıcı, Yahudi halkını özgürlüğüne kavuşturacak ve Tanrı'nın krallığını Kudüs'te kuracaktır. Yahudi gelenekte iki Mesih figürü bulunmaktadır. Bunlardan Yusuf soyundan gelecek olan Mesih, Armilus'a (Deccal) yenilecek ancak Davud soyundan gelecek olan Mesih ise mutlak zaferi Yahudi halkına kazandıracaktır.

İslamî gelenekte Hz. İsa gökten Şam'daki beyaz minareye inecektir. Yapılacak olan nihai savaşta Deccal'i Kudüs'teki Lud kapısında öldürecek ve Müslümanları kurtaracaktır. Hz. İsa, Kudüs'te hüküm sürecek ve barışı sağlayacaktır. İslam eskatolojisinde Yahudilikte olduğu gibi bir kurtarıcı figür daha vardır, o da Mehdi'dir. İsa'nın öncesinde ya da bazı rivayetlerde olduğu gibi beraber mücadele edecekleri ifade edilse de iki kurtarıcı telakkisinin İslamî gelenekte de olduğunu ifade edebiliriz.

Bu figürler, her iki inançta da insanları kurtarmak için Kudüs'te bir savaşın lideri veya kurtarıcısı olarak görülmektedir.

4. Deccal ve Anti-Mesih Figürü

Yahudilikte "Deccal" figürünü temsilen Armilus'un olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra Gog ve Magog savaşında Kudüs'e saldıran uluslar, kötülüğün sembolüdür. Bu uluslar Mesih tarafından mağlup edilecektir.

İslamî gelenekte de Deccal figürü çok önemli bir rol oynamaktadır. Deccal, kıyamet öncesi ortaya çıkacak ve insanları sapkınlığa sürükleyecektir. Ancak Hz. İsa, Kudüs'e gelip Deccal'i yenecek ve insanları onun kötülüğünden kurtaracaktır.

Her iki anlatıda da Kudüs'te bir kötülük figürünün yenilgiye uğratılması söz konusudur.

5. Tanrı'nın Müdahalesi

Her iki inançta da Kudüs'te gerçekleşecek son savaşta Tanrı'nın doğrudan müdahalesi ile zafer kazanılacağına inanılır. Yahudi eskatolojisinde, Tanrı Kudüs'e saldıran ulusları cezalandıracak ve savaşın sonucunu belirleyecektir. Zekeriya 14:3'de, Tanrı'nın Kudüs'ü savunmak için bizzat savaşa katılacağı ifade edilmektedir.

İslam eskatolojisinde de Allah'ın Kudüs'ü koruyacağı ve Müslümanları düşmanlardan kurtaracağı inancı vardır. Rivâyet edilen hadislerde Allah'ın son savaşta müminlere yardım edeceği ve düşmanları yok edeceği belirtilmektedir.

Her iki inanç sistemi de insan gücünden ziyade ilahi bir müdahalenin son savaşın sonucunu belirleyeceğini kabul etmektedir.

Sonuç

Her iki gelenekte kutsal olarak kabul edilen Kudüs şehri, başta Allah'ın varlığı ve birliği olan tevhid inancına, vahye, birçok peygamberin mücadelesine, savaşa, gözyaşına ve mutluluğa şahitlik etmiştir. Kudüs, bu şehadetinin varlığı sayesinde dünyada her beş kişiden üçünün zihninde kutsaldır.

Yahudilikte Hz. İbrahim'le başlayan Kudüs tarihi zamanla iki mâbede tanıklık etmiş ancak her iki mâbed de yıkılmıştır. Bu yıkımların neticesinde yaşanan sürgün hayatlar, içerisinde 'umud'u barından eserler vermiştir. Bu 'umud'un adı ise onları görkemli tarihlerine tekrar ulaştıracak olan Davud'un soyundan gelecek Mesih'tir. Mesih'in gelişi ile beraber, kıyamete yakın son süreçte Kudüs'te yaşanacak olan son savaş, İsrailoğullarının nihai ve son kurtuluşudur. Allah, kendi milletini yine yalnız bırakmayacak, onu nasıl ki Mısır'da Firavun'un zulmünden kurtardıysa yine aynı şekilde kurtaracaktır. Bu umut dolu satırların Yahudi zihninde oluşturduğu telakki, Kutsal Mâbed'in üçün-

cü kez aynı yere inşasıdır. Süleyman (a.s.) eliyle inşa edilen mâbed bu sefer Mesih eli ile inşa edilecektir.

Yahudi kutsal kitabı Tanah'ın Neviim ve Ketuvim bölümlerinde dünyanın sonuna doğru Kudüs'e bir saldırı olacağını izlerine rastlamaktayız. Bu saldırıda şehir ve mâbed tekrar yerle bir olacaktır. Savaşın sonunda ise Tanrı İsrailoğullarını kurtaracak ve nihai egemenliğini ilan edecektir. Tanah'da vurgulan bu nihai krallık Tanrı'nın krallığıdır.

Yahudi sözlü geleneği olan (*Tora şe-baal pe*) Talmud'da ise yine Tanah pasajlarına yapılan atıf ile zamanın giderek kötüleşmesi, kötülüğün had safhaya ulaşmasının akabinde düşman uluslar olan Gog ve Magog'un Kudüs'e saldırması ile birlikte Davud oğlu Mesih'in gelip İsrailoğullarını kurtarması anlatılır. Burada dikkat çekici olan unsur, Tanah'da savaşa müdahale eden ve İsrailoğullarını kurtaran Tanrı iken Talmud'da kurtarıcı figür Davud oğlu Mesih'tir.

Yahudi apokaliptik eserlerde ise Kudüs, ahir zamanda (*aharot ha-yamim*) gerçekleşecek olan son savaşın merkezidir. Yusuf soyundan gelecek olan Mesih, İsrailoğullarını etrafına toplayacak ancak Deccal karakteri olarak önümüze çıkan Armilus tarafından öldürecektir. Kudüs'te Yahudilere her türlü işkence yapılacak ve Kudüs yağmalanacaktır. Zamanın daha da kötüye gitmesiyle beraber bu sefer Davud oğlu Mesih ortaya çıkacak ve dünyanın dört bir yanında yer alan Yahudileri Kudüs'te toplayacaktır. Armilus'u yenecek, mâbedi tekrar inşa edip kurban ibadetini başlatacaktır.

Hız. Peygamber'den rivâyet edilen hadislerde de Kudüs, kıyamet öncesi büyük olayların ve savaşların merkezi olarak zikredilmiştir. İslam eskatolojisine göre, Kudüs son savaşın, Deccal'in mağlup edilişinin ve Hız. İsa'nın dönüşünün gerçekleşeceği yerdir. Hadislerde geçen Melhame-i Kübra (büyük savaş) ve Deccal ile mücadele gibi kıyamet alametlerinin Kudüs ve çevresinde vuku bulacağına dair güçlü izler bulunmaktadır. Bu izlerin en önemlisi Hız. İsa'nın Deccal'i Kudüs'teki Lud kapısında öldürmesidir.

Yahudilik ve İslam eskatolojisi arasındaki benzerliklere göz gezdirdiğimizde, Kudüs'ün her iki dinde de kutsal bir merkez olarak kabul edildiği ve son savaşın burada olacağı inancının etrafında şekillenmektedir. Bu anlatılar, hem kurtarıcı figürler, (Mesih/Hız. İsa), kötülüğün yenilgisi, (Gog ve Magog/Yecüc ve Mecüc), Tanrı'nın doğrudan

müdahalesi ve Kudüs'ün kıyamet öncesi olayların merkezi olma rolü gibi temalarda büyük paralellikler göstermektedir. Hadis edebiyatındaki fiten ve melâhim türü rivâyetlerde rastlanılan malumat ile Yahudi apokaliptisiminde yer alan malumat arasındaki bu şaşırtıcı benzerlik, her iki dinin ortak kültürel mirası olarak değerlendirilmelidir. Zira birbirine yakın coğrafyalarda yaşayan her iki dinin mensupları arasında bilgi alışverişinin olması muhtemeldir. Ancak bu bilgi alışverişinin bir inanç akidesi olarak zihinlerde ve kalplerde yerleşmesi, günümüzde birçok tehlikenin, kaosun, göçün ve savaşın olmasına sebebiyet vermektedir. Her iki dinin dilinde barış yurdu olarak telakki edilen Kudüs'ün yaşanılan acılardan ve buhranlardan devşirilen bir 'sahte bir umud'un değil, gerçek kimliği olan barışa ve özgürlüğüne kavuşması tüm dünya halklarının bir görevi olduğunu düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Adam, Baki. "Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler". *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*. ed. Abdurrahman Küçük. 103-118. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Alexander, Edward P. "3. Enoch -A New Translation and Introduction-". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. ed. James H. Charlesworth. 1/223-315. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- Aydemir, Abdullah. "Kurbanlık Hz. İsmâîl mi, İshâk mı". *Diyanet İlmi Dergi* 13/5 (1974), 259-264.
- Aydın, Fuat. *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*. İstanbul: Mahya Yayınları, 3. baskı., 2018.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek -Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları-*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh*. thk. 'Izzuddîn Dali-Yâsir Hasen vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- Buhl, Frantz. "Kudüs". *İslam Ansiklopedisi*. 6/952-964. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Charles, Robert H. *Religious Development Between the Old and the New Testaments*. New York: H. Holt and Company, 1. Basım, 1914.
- Collins, John J. "Sibylline Oracles". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. 1/317-472. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- Coşkun, Ali. *Mehdilik Fenomeni: Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketleri Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2004.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/194-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çelebi, İlyas. "Ye'cûc ve Me'cûc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/373-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Doğanay, Süleyman. "Yahudilerle Savaş Hadisinin İsnad Açısından Tenkidi ve Değerlendirilmesi". *Bilimname : Düşünce Platformu* 7/16 (Ocak 2009), 59-90.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani. *Sünenu Ebî Dâvud*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 1. Basım, 2009.
- Franken, Hendricus Jacobus. "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC". *Jerusalem in History*. ed. Kâmil Jamîl 'Asalî. 11-41. Brooklyn, New York: Olive Branch Press, 1990.
- Gaon, Saadia. *Tefsîru't-Tevrât bi'l-Arabiyye : Tevrat (Tora) Tefsiri*. çev. Nuh Arslantaş. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2018.
- Greenstone, Julius H. *The Messiah idea in Jewish History*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1. Basım, 1906.
- Grossman, Avraham. "Jerusalem in Jewish Apocalyptic Literature". *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period, 638-1099*. ed. Joshua Prawer - Haggai ben-Shammai. 295-310. Jerusalem: Yad ben Zvi Institute, 1996.

- Gürkan, Salime Leyla. *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi: Yahudi ve İslam kutsal metinleri ve tarihî-arkeolojik bilgiler ışığında*. İstanbul: İSAM Yayınları, Gözden geçirilmiş 2. Basım., 2020.
- Gürkan, Salime Leyla. "Talmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/550-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ'. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hasanoğlu, Eldar. "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci". *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 125-148.
- Hasanoğlu, Eldar - Arslantaş, Nuh. *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 1. baskı., 2023.
- Himmelfarb, Martha. *Jewish Messiahs in a Christian Empire: A History of the Book of Zerubbabel*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2017.
- Isacc, Ephraim. "1 Enoch (Ethiopic Apocalypse of) -A New Translation and Introduction-". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. ed. James H. Charlesworth. 1/5-89. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1. Basım, 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer. *Tehzibu't Tehzib*. thk. İbrahim ez-Zeybak - Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Basım, 2011.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemalüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2004.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshak b. Yesâr. *es-Siyer ve'l-Meğâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1978.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvini. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 5 Cilt. Dimaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 2009.

- İbnu'l-Mulakkın, Ebû Hafs Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî. *el-Bedru'l-Munîr fî Tahrîcî'l-Ehâdis ve'l-Âsâri'l-Vâkı'a fî Ş-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Mustafâ Ebu'l-Ğayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- Klijn, Albertus Frederik Johannes. "2. Baruch -A New Translation and Introduction-". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. ed. James H. Charlesworth. 1/615-652. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- Mendenhall, George Emery. "Jerusalem from 1000-63 BC". *Jerusalem in History*. ed. Kâmil Jamîl 'Asalî. 42-74. Brooklyn, New York: Olive Branch Press, 1990.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 243-266.
- Meral, Yasin. *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Metzger, Bruce M. "The Fourth Book of Ezra -A New Translation and Introduction-". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. ed. James H. Charlesworth. 1/517-559. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1980.
- Tora ve Aftara*. çev. Moşe Farsi. 5 Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın Aş., 4. Basım, 2019.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh*. thk. 'Izzuddîn Dâli-Yâsir Hasen vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Dârü'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.

- Nuaym b. Hammad, Ebu Abdullah el-Haris el-Huzaî. *Kitabu'l-Fiten*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu't-Tevhid, 1. Basım, 1412.
- Ofer, Livne Kafri. "On Apocalyptic Features in Some Palestinian Apocalyptic Traditions". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/5 (2008), 463-479.
- Paçacı, Mehmet. "Hadis'te Apokaliptisizm veya Fiten Edebiyatı". *İslâmiyât* 1/1 (1998), 35-53.
- Pakiş, Ömer. "Kutsal Metinlerde İsmail ve İshak". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 75-94.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cild Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Rubinkiewicz, Ryszard. "Apocalypse of Abraham". *The Old Testament Pseudepigrapha -Apocalyptic Literature and Testaments-*. 1/681-705. New York: Doubleday & Company, 1. Basım, 1983.
- Russell, David S. *The Method and Message of Jewish Apocalyptic: 200 BC-AD 100*. Philadelphia: Westminster Pr, 7. Ed., 1976.
- Silver, Abba Hiller. *A history of Messianic speculation in Israel,;: From the first through the seventeenth centuries*. New York: The Macmillan Company, 1. Basım, 1927.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, 2. Basım, 1960.
- Tekin, Davut. *Hiz. İsa'nın Nüzulü ile İlgili Rivayetlerin Tahric ve Tenkid: Hicri 153 ve 241 Tarihleri Arası Hadis Eserleri Örnekleme*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed İbn İsa. *Sünenü't- Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 3. Baskı., 1992.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Yavuz, Salih Sabri. "Mi'rac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak dini Kur'an Dili: İnceleme - Tenkitli Metin*. thk. Âsım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2021.

Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mizanu'l İ'tidâli fi Nakdi'r Rical*. thk. Ali Muhammed Mu'avvid - Adil Ahmed Abdulmevcud. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiye, 1. Basım, 2008.

Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1. Basım, 2001.

